

Amasya İlahiyat Dergisi – Amasya Theology Journal

e-ISSN 2667-6710

Aralık / December 2024, 24: 152-189

Kerrâmîlerin Dinî Anlayışları ve Horasan Bölgesindeki Faaliyetleri

Mustafa KESKİN

Dr. Öğr. Üyesi, Düzce Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Kelam ve İtikadî İslam Mezhepleri
Asistant Professor, Duzce University, Faculty of Theology,
Department of Theological and Religious Islamic Sects

Düzce / Türkiye

mustafakeskin39@hotmail.com

orcid.org/0000-0002-3549-9345

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi /Research Article

Geliş Tarihi / Received: 24 Temmuz / July 2024

Kabul Tarihi / Accepted: 29 Ekim / October 2024

Yayın Tarihi / Published: 30 Aralık / December 2024

Yayın Sezonu / Pub. Date Season: Aralık / December

Sayı / Issue: 24 **Sayfa /Page:** 152-189.

Atıf / Cite as: Keskin, Mustafa. “Kerrâmîlerin Dinî Anlayışları ve Horasan Bölgesindeki Faaliyetleri [The Religious Understanding of the Karramites and Their Activities in the Khorasan Region]”. *Amasya İlahiyat Dergisi-Amasya Theology Journal* 24 (December 2024): 152-189.

<https://doi.org/10.18498/amailad.1521886>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Telif Hakkı ve Lisans / Copyright & License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

The Religious Understanding of the Karramites and Their Activities in the Khorasan Region

Abstract

The Khorasan and Transoxiana region emerged as an important centre in Islamic intellectual history, particularly in theological matters, where various schools of thought were active. During the 4th/10th and 5th/11th centuries, this region served both as a sphere of influence for established schools and as a nurturing ground for new intellectual movements. While early schools such as Mu'tazila, Kharijites, Shi'a, Murji'a, and Jabriyya were influential here, the Ash'ari and Maturidi schools, which would form the two main branches of Ahl al-Sunnah, also began taking shape during this period. The Karramiyya school, which emerged in the 3rd/9th century in this rich intellectual environment, developed an original system of thought under the leadership of its founder Muhammad ibn Karrâm (d. 255/869). Ibn Karrâm, who was reportedly born in Zaranj of Sijistan around 190/806, received his initial education there before studying under prominent scholars of the time in Nîshâbûr, such as Ahmad ibn Harb, Atîq ibn Muḥammad al-Ḥashrî, and Ahmad ibn al-Azhar al-Nîsâbûrî, drawing attention both for his scholarship and ascetic lifestyle. Although the Karramiyya school was initially seen as a sub-branch of Murji'a, it evolved into a distinctive school with its unique theological and jurisprudential approaches. The school's most distinctive feature was its definition of faith as "verbal declaration" and its views on God's attributes. While Karramites were associated with Murji'a due to these views, they were also linked to Mujassima and Mushabbiha movements because of their approach to God's attributes. Their use of terms like "substance" and "body" in reference to God and their view that He makes contact with the throne were among their most debated positions.

The Karramiyya school also developed original views on prophethood and imamate. The school based prophethood on two innate attributes and considered it obligatory for God to send someone with these attributes as a prophet. Regarding the imamate, they based it on social consensus and argued that multiple imams could exist simultaneously, displaying an approach consistent with the political reality of their time. The school showed significant development especially in the 4th/10th century, continuing their educational activities through the khanqahs they established while contributing to the spread of Islam. These khanqahs, established in many cities including Herat, Samarkand, Jurjan, Juzjan, Farghana, and others, influenced both the emergence and institutionalization of

tariqas and served as models for later madrasas. According to some sources, the number of khanqahs in the western part of the Islamic geography reached up to seven hundred.

After Ibn Karrām, the school developed a systematic theology with contributions from important figures like Ishaq ibn Mahmaşādh and Muhammad ibn Haytham. The conversion of about five thousand non-Muslims to Islam during Ishaq ibn Mahmaşādh's time and the Karrāmī population reaching twenty thousand in Nīshābūr demonstrates the school's influence. The Karramites received official support during the reigns of Amir Sebuktegin of the Ghaznavids and his son Sultān Mahmūd, gaining superiority over the Shāfi'ī Shafi'i- Ash'aris and Shī'is. However, the school began to lose power when Sultān Mahmūd withdrew his support in 402/1011-12 after learning about Abu Bakr ibn Mahmaşādh's anthropomorphic views. Following events in Nīshābūr and Bayhaq in 488 or 489 (1095 or 1096) that resulted in the death of the Karrāmī leader and the destruction of their madrasas, the school lost its influence in Nīshābūr. Nevertheless, the school continued its existence until the beginning of the seventh century Hijrī, maintaining educational activities through khanqahs until the Mongol invasion. The most important legacy of Karramiyya was their educational institutions and contributions to the Islamization process. Their flexible approach to faith facilitated the conversion of newly Muslim communities to Islam, while their khanqahs pioneered the institutionalization of both mystical and scholarly education. Although the school's own works have not survived to the present day, their original contributions to Islamic intellectual history demonstrate their significance. This article will examine the Karramiyya school's activities in the Khorasan region, their religious thoughts, and their contributions to the Islamization process of the region.

Keywords: History of Islamic Sects, Karramiyya, Muhammad ibn. Karrām, Khorasan, Transoxiana.

Kerrāmîlerin Dinî Anlayışları ve Horasan Bölgesindeki Faaliyetleri

Öz

Horasan ve Mâverâünnehir bölgesi, İslâm düşünce tarihinde özellikle itikadî alanda çeşitli mezheplerin faaliyet gösterdiği önemli bir merkez olarak öne çıkmıştır. IV/X. ve V/XI. asırlarda bu bölge hem köklü mezheplerin etkinlik alanı olmuş hem de yeni düşünce akımlarının gelişimine ev sahipliği yapmıştır.

Mu'tezile, Hâriciyye, Şîa, Mürcie ve Cebriyye gibi erken dönem mezhepler burada etkili olurken Ehl-i Sünnet'in iki temel kanadını oluşturacak Eş'arîyye ve Mâtürîdiyye mezhepleri de bu dönemde şekillenmeye başlamıştır. Bu zengin düşünce ortamında III/IX. asırda ortaya çıkan Kerrâmîyye mezhebi, kurucusu Muhammed b. Kerrâm'ın (öl. 255/869) öncülüğünde özgün bir düşünce sistemi geliştirmiştir. Sicistan'a bağlı Zerence'de hicrî ikinci asrın sonlarında (190/806) doğduğu belirtilen İbn Kerrâm, ilk eğitimini burada aldıktan sonra Nîşâbur'da Ahmed b. Harb, Atîk b. Muhammed Haşrî ve Ahmed b. el-Ezher en-Nîsâbûrî gibi dönemin önemli âlimlerinden ders almış hem ilmi hem de zâhidâne yaşantısıyla dikkatleri üzerine çekmiştir. Kerrâmîyye mezhebi, başlangıçta Mürcie'nin bir alt kolu olarak görülse de zamanla kendine has itikadî ve fikhî yaklaşımlarıyla özgün bir ekol haline gelmiştir. Mezhebin en belirgin özelliği, imanı "dil ile ikrar" olarak tanımlaması ve Allah'ın sıfatları konusundaki görüşleridir. Kerrâmîler, bu görüşleri nedeniyle bir yandan Mürcie ile ilişkilendirilirken, diğer yandan Allah'ın sıfatları konusundaki yaklaşımları sebebiyle Mücessime ve Müşebbihe akımlarıyla da bağlantılı görülmüştür. Allah hakkında "cevher" ve "cisim" terimlerini kullanmaları ve O'nun arşa temas ettiği görüşü, Kerrâmîler en çok tartışılan görüşleri arasında yer almıştır.

Kerrâmîyye mezhebi, nübüvvet ve imamet konularında da özgün görüşler geliştirmiştir. Peygamberliği doğuştan gelen iki temel sığata dayandıran mezhep, bu sıfatları taşıyan kişinin peygamber olarak gönderilmesini Allah için zorunlu görmüştür. İmamet konusunda ise toplumsal uzlaşmayı esas almış ve aynı anda birden fazla imamın olabileceğini savunarak, dönemin siyasî realitesine uygun bir yaklaşım sergilemiştir. Mezhep, özellikle IV/X. asırda büyük bir gelişme göstermiş, kurdukları hankâhlar vasıtasıyla hem eğitim faaliyetlerini sürdürmüş hem de İslâm'ın yayılmasına katkıda bulunmuştur. Herat, Semerkant, Cürcân, Cûzcân, Fergana ve diğer birçok şehirde kurulan bu hankâhlar hem tarikatların ortaya çıkışını ve kurumsallaşmasını etkilemiş hem de sonraki dönem medreselerine örnek teşkil etmiştir. Bazı kaynaklara göre İslâm coğrafyasının batısında hankâhların sayısı yedi yüze kadar ulaşmıştır.

İbn Kerrâm'dan sonra İshak b. Mahmeşâz ve Muhammed b. Heysem gibi önemli şahsiyetlerin katkısıyla mezhep sistemli bir teoloji geliştirmiştir. Özellikle İshak b. Mahmeşâz döneminde, beş bin kadar gayrimüslimin İslâm'a girmesi ve Nîşâbur'daki Kerrâmî nüfusunun yirmi bine ulaşması, mezhebin etkinliğini göstermektedir. Gazneli Sultanı Sebük Tegin ve oğlu Sultan Mahmud dönemlerinde resmî açıdan destek gören Kerrâmîler, bu dönemde Şâfiî-Eş'arîler

ve Şiîlere karşı üstünlük elde etmişlerdir. Ancak Sultan Mahmud'un, Ebû Bekir b. Mahmeşâz'ın tecsîm görüşünü benimsediğini öğrenmesi üzerine (402/1011-12) yılında desteğini çekmesiyle mezhep güç kaybetmeye başlamıştır. Hicrî 488 veya 489 (m. 1095 veya 1096) yılında Nîşâbur ve Beyhak'ta yaşanan olaylar sonucunda Kerrâmî liderin öldürülmesi ve medreselerinin tahrip edilmesiyle mezhep, Nîşâbur'daki etkisini yitirmiştir. Buna rağmen hicrî yedinci asrın başlarına kadar varlığını sürdüren mezhep, Moğol istilasına kadar hankâhlar vasıtasıyla eğitim faaliyetlerini devam ettirmiştir. Kerrâmiyye'nin en önemli mirası, geliştirdikleri eğitim kurumları ve İslâmlaşma sürecine yaptıkları katkılar olmuştur. İman konusundaki esnek yaklaşımları, özellikle yeni Müslüman olan toplulukların İslâm'a geçişini kolaylaştırmış, kurdukları hankâhlar ise hem tasavvufî hem de ilmî eğitimin kurumsallaşmasına öncülük etmiştir. Her ne kadar mezhebin kendi eserleri günümüze ulaşmamış olsa da İslâm düşünce tarihine yaptıkları özgün katkılar, onların önemini ortaya koymaktadır. Bu makalede, Kerrâmiyye mezhebinin Horasan ve bölgesindeki faaliyetleri, dinî düşünceleri ve bölgenin İslâmlaşma sürecine yaptıkları katkılarını incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: İslam Mezhepleri Tarihi, Kerrâmiyye, Muhammed b. Kerrâm, Horasan, Mâverâünnehir.

Giriş

Hicrî üçüncü ve sonraki birkaç asır, çoğu itikadî mezhebin kurulduğu ve geliştiği bir dönem olmuştur. Fıkhî ve itikadî mezhepler, faaliyetlerini daha rahat yürütebilmek için genellikle Horasan ve Mâverâünnehir bölgesini tercih etmişlerdir. Hâriciyye, Mürcie, Mu'tezile, Cebriyye ve Şîa gibi erken dönem mezhepler bu bölgede etkili olurken Ehl-i Sünnet'in iki ana kanadını oluşturan Eş'arîyye ve Mâtürîdiyye mezhepleri ise hicrî dördüncü asırda yeni oluşmaya başlamıştır. Mâtürîdîliğe nazaran Eş'arîliğin daha yaygın ve etkili olduğu bu dönemde, birçok âlim bu mezhebin düşüncelerini ortaya koyan çeşitli eserler kaleme almışlardır. Aynı dönemde aynı bölgede ortaya çıkan ve zamanla etkili olan bir diğer mezhep ise Kerrâmiyye olmuştur.

Muhammed b. Kerrâm (öl. 255/869) tarafından kurulan ve başlangıçta Mürcie'nin bir alt kolu olarak görülen Kerrâmiyye mezhebi, fıkhî konularda genellikle Hanefîliğin görüşlerini benimsemekle birlikte

bölgesel farklılıklar da göstermiştir. Örneğin, Nişâbur'daki Kerrâmîler Ehl-i Re'y taraftarı olup Hanefî mezhebine bağlıyken Sind ve Gur gibi bölgelerdeki bazı Kerrâmîler farklı fikhî görüşleri benimsemişlerdir.¹ Kerrâmiyye'nin fikhî yaklaşımı iki açıdan değerlendirilmiştir: Birincisi, Ebû Hanîfe'nin yolunu takip etmeleri, diğeri ise kendi özgün fikirlerini geliştirmeleridir. Kerrâmîlerin ortaya çıktıkları bölgenin de etkisiyle Hanefî ekolüne yakınlık gösterdiği gözlemlense de Gur ve Sind bölgeleri haricinde özgün fikhî yaklaşımlarını koruduğu anlaşılmaktadır.² Bu nedenle Kerrâmîler, hem fikhî görüşleri hem de itikadî anlayışları dikkate alınarak bağımsız bir fırka olarak tanımlandığı gibi fikhî görüşleri dikkate alınmadan sadece itikadî bir ekol olarak da ele alınmıştır.

Ehl-i Sünnet'in önemli isimlerinden Ebû'l-Hasan el-Eş'arî (öl. 324/935-36), Hakîm es-Semerkandî (öl. 342/953) ve Malatî (öl. 377/987) gibi âlimler, Kerrâmiyye'yi Mürcie'nin bir alt fırkası olarak değerlendirmişlerdir.³ Bununla birlikte Allah'ın sıfatları hakkındaki görüşleri nedeniyle Makdisî (öl. 390/1000), Ebu'l-Meâli (öl. V/XI. yy.) ve Ebû Temmâm, Kerrâmiyye'yi Müşebbihe grubu içerisinde ele almışlardır.⁴ Ancak Makdisî, hem Mürcie hem de Müşebbihe içerisinde ele almıştır.⁵ Ebu'l-Yüsr el-Pezdevî (öl. 493/1100) ve İbnü'l-Cevzî (öl. 597/1201) ise

¹ Seyyid Murtezâ b. Dâî Hasenî İbn Dâî er-Râzî, *Tabsırâtu'l-Avâm fî Marifeti Mekâlâti'l-Enâm* (y.y.: İntişârâtı Esâtir, 1945), 76; Aron Zysow, "Two Unrecognized Karrami Texts", *Journal of The American Oriental Society*, (1988), 584.

² Mustafa Salih Edis, "Kerrâmiyye'nin Kelâmî ve Fikhî Meselelere Yaklaşımı", *Journal of Analytic Divinity* 3/2 (2019), 15.

³ Ebû'l-Hasen Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn: İlk Dönem İslam Mezhepleri*, çev. Mehmet Dalkılıç - Ömer Aydın (İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2005), 144; Ebû'l-Hüseyn Malatî, *et-Tenbîh ve'r-Red 'alâ Ehlil Ehvâ ve'l-Bida*, thk. M. Zahid el-Kevserî (Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye, 2007), 130; Hakîm es-Semerkandî, *es-Sevâdü'l-Âzam* (İstanbul: Yasin Yayınevi, 2013), 64.

⁴ Ebu'l-Meâli, *Mecelletü Külliyyeti'l-Âdâb*, çev. Yahya el-Haşşâb (Kahire: y.y., 1957), 19/134; Ebû Temmâm, "Bâbü's-Şeytân", *Kitâbü's-Şecera*, nşr. W. Madelung - Paul E. Walker (Leiden: Brill, 1998), 54-56.

⁵ Mutahhir b. Tâhir Makdisî, *Kitâbu'l-Bedve't-Tarih* (y.y.: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, t.y.), 139-144.

mezhebi Mücessime olarak nitelendirmişlerdir.⁶ Şehristânî (öl. 548/1153), telif ettiği el-Milel ve'n-Nihal adlı eserinde, Kerrâmiyye'nin sıfatları kabul etmesi sebebiyle onları Sıfatiyye grubuna dâhil etmiştir.⁷

Kerrâmiyye mezhebi, özellikle imanla ilgili görüşlerinden dolayı İmam Mâtürîdî (öl. 333/944), Abdülkâhir el-Bağdâdî (öl. 429/1037-38) ve Ebu'l-Muzaffer el-İsferâyînî (öl. 471/1078) gibi düşünürler tarafından müstakil bir mezhep olarak zikredilmiştir.⁸ Bu farklı sınıflandırmalar, Kerrâmiyye'nin itikadî görüşlerinin çeşitli yönlerinin farklı âlimler tarafından farklı şekillerde yorumlandığını göstermektedir.⁹ Muhammed b. Kerrâm'la ilgili: "Fıkıh Ebû Hanife'nin fıkhı, kelâm (din) ise Muhammed b. Kerrâm'ın kelâmıdır" şeklinde söylenen darb-ı mesel meşhur olmuştur.¹⁰

Horasan ve Mâverâunnehir bölgelerinde ortaya çıktıktan sonra hicrî dördüncü asırda pek çok değerli ilim adamı yetiştiren ve çok sayıda taraftar toplamayı başaran Kerrâmîler Horasan bölgesi dışındaki faaliyetlerine yönelik yeterli bilgiler bulunmamakla birlikte Suriye, Yemen ve Hicaz gibi bölgelerde de etkili oldukları belirtilmektedir.¹¹ Kerrâmiyye'nin Horasan'da en güçlü olduğu yer ise Nîşâbur olmuştur. Kerrâmiyye mezhebi, kurucusu İbn Kerrâm'ın ardından özellikle

⁶ Ebü'l Yüsr Muhammed Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akâidi*, çev. Şerafettin Gölcük (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2017), 383; Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs* (Beyrut: y.y., 1992), 76.

⁷ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, haz. Mehmet Dalkılıç, çev. Mustafa Öz (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017), 6, 107.

⁸ Abdülkahir Bağdadî, *el-Fark Beyne'l-Fırak: Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı (Ankara: DİB Yayınları, 2018), 160; Ebü Mansûr Mâtürîdî, *Kitabü't-Tevhid / Açıklamalı Tercüme*, çev. Bekir Topaloğlu (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019), 713; Ebü'l-Muzaffer İsferâyînî, *et-Tebîr fi'd-dîn*, thk. Kemal Yusuf el-Hût (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1983), 65.

⁹ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Edis, "Kerrâmiyye'nin Kelâmî ve Fikhî Meselelere Yaklaşımı", 5-6.

¹⁰ Salih Aydın, "Ebû Hanîfe'nin En Kapsamlı Yorumu: Kerrâmîye", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 19 (2012), 136.

¹¹ Sönmez Kutlu, "Kerrâmiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/294.

Muhammed b. Heysem'in çalışmalarıyla özgün bir itikadî kimlik kazanmıştır. Bu dönüşüm sürecinde önemli rol oynayan düşünürlerin çoğu, çalışmalarını Nîşâbur şehrinde yoğunlaştırmıştır.¹²

Nîşâbur'da doğup büyüyen ve İbn Kerrâm'in fikirlerini sistematize eden İshak b. Mahmeşâz (öl. 383/993), zühd ve takvası nedeniyle halkın büyük ilgi ve sevgine mazhar olmuştur. İbn Mahmeşâz'ın nüfuzundan ve zühdünden etkilenen Gazneli Sultanı Sebük Tegin (öl. 387/997), siyâsî otoritesini pekiştirmek amacıyla Kerrâmîye mezhebi mensuplarına karşı saygılı bir tutum sergilemiştir. Kerrâmîler, önce Sebük Tegin daha sonra da oğlu Sultan Mahmud (öl. 421/1030) tarafından korunmaya ve desteklenmeye başlanmalarıyla birlikte bölgedeki Şafiî-Eş'arî taraftarlarıyla Şiîlere karşı güçlü konuma gelerek önemli üstünlük elde etmişlerdir.¹³

Kerrâmîler, eğitim ve tebliğ faaliyetlerini sürdürmek için çeşitli bölgelerde hankâhlar yaptırmışlardır.¹⁴ Sem'ânî'nin (öl. 562/1166) aktardığına göre Muhammed b. Kerrâm, farklı İslâm beldelerini gezmiş ve hac vazifesini tamamladıktan sonra Kudüs'e gelmiştir. Hicrî 255 (m. 869) yılında burada vefat etmesi üzerine, taraftarları Kudüs'te bir hankâh inşa etmişlerdir.¹⁵ Hicrî beşinci asırdan itibaren Horasan'ın dışında Semerkant, Buhara, Nîşâbur, Bağdat ve Şam gibi önemli merkezlerde yenileri yapılarak hankâhların sayıları arttırılmıştır.¹⁶

¹² Bu konuda geniş bilgi için bk. Zeynep Alimoğlu Sürmeli, "Nisabur'da Etkili Olmuş Kerâmî Şahsiyetler", *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 6/3 (2017), 53-70.

¹³ Kutlu, "Kerrâmîye", 25/294.

¹⁴ Hankâhların III/IX. yüzyıldan itibaren çeşitli İslâm beldelerinde kurulmaya ve yayılmaya başladığını aktaran Süleyman Uludağ, Bağdat'ta Ma'rûf-i Kerhî (öl. 200/815-16), Serî es-Sakatî (öl. 251/865) ve Cüneyd-i Bağdâdî (öl. 297/909), Bistâm'da Bâyezîd-i Bistâmî (öl. 234/848), Nîşâbur'da Ebû Osman el-Hîrî (öl. 298/910) ve Hemedan'da Ebû Tâlib el-Hazrecî (öl. 298/910) hankâhlarını örnek olarak kaydetmiştir. Bk. Süleyman Uludağ, "Hankah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/42-43; Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî (Haydarâbâd, 1966), 5/8.

¹⁵ Bk. Sem'ânî, *el-Ensâb*, 1966, 5/8.

¹⁶ Muhsin Keyani, *Hankahlar Tarihi*, çev. Süleyman Gökbulut - Ali Ertuğrul (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2013), 163.

Kerrâmîlerin en önemli faaliyetlerinin icra edildiği bu kurumlar, İslâm'ın yayılmasında ve tebliğinde büyük rol oynamıştır. Devlet yöneticilerinin de desteklediği hankâhlarda yeni Müslüman olanların ihtiyaçları karşılanırken zâhidâne bir yaşam tarzı da öğretilmiştir. Hicrî beşinci asırdan itibaren hankâhlar, tasavvufî birer mekân olmanın yanı sıra Kerrâmiyye mezhebinin ana merkezi haline gelmiştir. Bu kurumlar, hem tarikatların ortaya çıkışını ve kurumsallaşmasını etkilemiş hem de Hanefîler, Eş'arîler ve Hanbelîlerin kurduğu medreselere örnek teşkil etmiştir.¹⁷

1. Muhammed b. Kerrâm'ın Hayatı ve İlmî Kişiliği

Mezhep ve fırkaların hem oluşumunda hem de gelişiminde öncü şahsiyetler ve liderler belirleyici rol oynamıştır. Nitekim bu dini oluşumlar, genellikle kurucu liderlerinin isimlerini taşımaktadır. Hicrî üçüncü asrın sonlarında Horasan ve Mâverâünnehir'de ortaya çıkan¹⁸ Kerrâmiyye mezhebi de adını, kurucusu Ebû Abdillâh Muhammed b. Kerrâm es-Sicistanî'den alan¹⁹ itikadî bir mezheptir.

Muhammed b. Kerrâm'ın hangi tarihte doğduğu ile ilgili kaynaklarda kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak bununla birlikte bazı kaynaklarda Sicistân'a bağlı olan Zerence'de²⁰ hicrî ikinci asrın sonlarında hicrî 190 (m. 806) tarihinde doğduğu belirtilmektedir.²¹ İbn Kerrâm'ın hangi kabileye mensup olduğu hususunda da ihtilaf söz

¹⁷ Kutlu, "Kerrâmiyye", 25/296; Ayrıca bk. Margaret Malamud, "Ortaçağ Horasanında Sapkın bir Politika: Nişabur Kerrâmiyyesi", çev. Hüseyin Doğan, *Kelam Araştırmaları Dergisi* 13/1 (2015), 548-550.

¹⁸ Bekir Topaloğlu - İlyas Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010), 183.

¹⁹ Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdullah Ömer el-Bârûdî (Beirut: Dârü'l-Cenân, 1988), 5/43; Ebî'l-Kâsım Ali b. el-Hasen İbn Asâkîr, *Târîhu Medînet-i Dimaşk*, thk. Ömer b. Gurame (Beirut: Dârü'l-Fikr, 1997), 127.

²⁰ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 1988, 5/44; Sönmez Kutlu, "Muhammed b. Kerrâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/546.

²¹ Massignon Louis, *Doğuş Devrinde İslam Tasavvufu*, çev. Mehmed Ali Ayni (İstanbul: Ataç Yayınları, 2006), 128; Kutlu, "Muhammed b. Kerrâm", 30/546.

konusudur. Onun, “Benî Tûrâb”lı olduğunu söyleyenler olduğu gibi kendisinin “Benî Nizar”lı olduğu söylenler de bulunmaktadır.²²

Muhammed b. Kerrâm'a atfedilen “Kerrâm” kelimesinin hangi kelimeden türetildiği ve bununla kastedilen mananın ne olduğu konusunda farklı görüşler ileri sürülmüş olup kelimenin okunuşundan kaynaklanan bazı tartışmalar yaşanmış ve kelimeye farklı anlamlar yüklenmiştir.²³ Muhammed b. Kerrâm'ın babasının bağ bakıcısı olması hasebiyle bu kelime, mezhebe muhalif olanlar tarafından, onları kötülemek amacıyla “Kerrâm” olarak telaffuz edilmiştir. Mezhep taraftarları ise kendi imamlarını ve mezheplerini yüceltmek amacıyla “keramet, takva ve yücelik sahibi” gibi anlamlara gelen keramet sözcüğünden “kerâm” veya “kerim” kelimesinin çoğulu olan “kirâm” biçiminde okumuşlardır.²⁴

İbn Kerrâm ilk eğitimini çocukluk dönemini geçirdiği Sicistan'a bağlı Zerence'de köyünde aldıktan sonra tahsil hayatına Nişâbur'da devam etmiş, dönemin ünlü ve yetkin âlimlerinden ve aynı zamanda zâhid birisi olarak da bilinen Ahmed b. Harb'den (öl. 234/848) ders almıştır.²⁵ Ahmed b. Harb'in rahle-i tedrisinde uzun yıllar geçiren İbn Kerrâm, hocasının hem ilminden faydalanmış hem de onun zâhidâne yaşam tarzını örnek almıştır. İlmî serüveninde, Nişâbur'da Atîk b. Muhammed Haşrî (Cisrî) (öl. II. asır civarı) ve Ahmed b. el-Ezher en-Nîsâbûrî'nin derslerine katıldığı bilinmektedir.²⁶ Bununla yetinmeyen İbn Kerrâm, farklı şehirlerde Ali b. İshak el-Hanzalî, İbrâhim b. Yûsuf el-

²² Takiyyuddîn Ahmed Subkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyeti'l-Kübrâ* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 2/302; Hüseyin Doğan, “Muhammed B. Kerrâm ve Tasavvufî Düşüncesinin Temelleri”, *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/12 (Temmuz 2019), 5; ayrıca bk. Abdylkader Durguti, *Kerrâmîler Horasan Hanefileri* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2023), 66-67.

²³ Ayrıntılı bilgi için bk. Durguti, *Kerrâmîler Horasan Hanefileri*, 69-70.

²⁴ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 1988, 5/43; Sönmez Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri* (Ankara: Otto Yayınları, 2012), 303; Muhammed b. Ahmed Zehebî, *Mîzânü'l-İtidâl fi Nakdi'r-Ricâl*, thk. Ali Muhammed Muavvez - Adil Ahmed Abdülmevcûd (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995), 6/315.

²⁵ Doğan, “Muhammed B. Kerrâm ve Tasavvufî Düşüncesinin Temelleri”, 5-6.

²⁶ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 1988, 5/43; ayrıca bk. Durguti, *Kerrâmîler Horasan Hanefileri*, 77.

Mâkiyânî, Ali b. Hacer ve Abdullah b. Mâlik b. Süleyman gibi dönemin önde gelen âlimlerinden de istifade etmiştir.²⁷ Ders aldığı hocalar arasında sadece Mürcîî âlimler olmayıp Hanefî mezhebi âlimleri de bulunmakla birlikte Muhammed b. Kerrâm, Mürcie kelâmcısı²⁸ yahut Mürcîî bir zâhid²⁹ olarak da tanıtılmaktadır.

Nîşâbur'da öğrenimini tamamlamasının akabinde gençlik yıllarını Sicistan'da geçiren Muhammed b. Kerrâm,³⁰ ardından kutsal topraklara yönelerek Mekke'ye gitmiş ve burada beş yıl boyunca ilmî çalışmalarını sürdürmüştür. Bu sürenin sonunda tekrar Nîşâbur'a dönen İbn Kerrâm, hayatının büyük bölümünü bu şehirde geçirmiştir.³¹ Bir ara Sicistan'a giderek oradaki mal varlığını satmış ve Nîşâbur'a geri dönmüştür. Tüm hayatını ilme adayan İbn Kerrâm, elde ettiği tüm servetini de ilim ve irfan yolunda harcamıştır.³² İbn Kerrâm bu sırada imanla ilgili fikirlerini ve özellikle tecsimi çağrıştıran düşüncelerini açıktan seslendirmeye başlamıştır.³³

İbn Kerrâm'ın hayatında dönüm noktası sayılabilecek en önemli etkilerden biri, Nîşâbur'da Ahmed b. Harb ile kurduğu dostluk olmuştur. Onun hem ilmî birikiminden hem de zâhidâne yaşamından derinden etkilenen İbn Kerrâm, ilerleyen yıllarda ortaya koyacağı inanç sisteminin temellerini de bu dönemde şekillendirmiştir.³⁴ Hayatını İslâm'ın yayılmasına adayan ve Müslümanları erdemli ve onurlu bir hayat

²⁷ Ebû Muhammed Yemenî, *Akâidü's-Selâse ve Seb'in Fırka*, thk. Muhammed b. Abdillâh el-Ğâmidî (Medine: Mektebetü'l- Ulûm ve'l-Hikem, 2001), 1/272; Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri*, 304; Doğan, "Muhammed B. Kerrâm ve Tasavvufî Düşüncesinin Temelleri", 6.

²⁸ Kutlu, "Muhammed b. Kerrâm", 30/546.

²⁹ Abbâs b. Mansûr Seksekî, *el-Burhân fî ma'rifeti akaidi ehli'l-edyân*, thk. Bessam Ali (Ürdün: Mektebetü'l-Menar, 1997), 33; Kutlu, "Muhammed b. Kerrâm", 30/546.

³⁰ Kutlu, "Muhammed b. Kerrâm", 30/546.

³¹ Mehmet Şerafeddin Yaltkaya, "Kerramiler", *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası* 3/11 (1929), 2.

³² Yaltkaya, "Kerramiler", 3; Doğan, "Muhammed B. Kerrâm ve Tasavvufî Düşüncesinin Temelleri", 7.

³³ Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri*, 404.

³⁴ Doğan, "Muhammed B. Kerrâm ve Tasavvufî Düşüncesinin Temelleri", 7-8.

sürmeye teşvik eden Ahmed b. Harb, öncü bir şahsiyet olarak tanınmaktadır. Aynı zamanda ilk vaiz ve sufî geleneğinin temsilcilerinden biri olan İbn Harb'in, özellikle Mürcîî düşüncelerin İbn Kerrâm'a aktarılmasında kritik bir etkiye sahip olduğu ileri sürülmektedir.³⁵

Muhammed b. Kerrâm, diğer Mürcîîlerde olduğu gibi amelî konularda Ebû Hanîfe'nin (öl. 150/767) fikhî görüşlerine bağlı kalmıştır.³⁶ Çok sayıda kimsenin kendisinden ders aldığı ve kendisinden rivayette bulunduğu Muhammed b. Kerrâm'ın³⁷ kendini ibadete vermesi ve zâhidâne bir yaşam sürmüş olması,³⁸ etrafında geniş bir kitlenin toplanmasına vesile olmuştur.³⁹ Ancak, sözleriyle ve şahsiyetiyle kitleleri etkileyen⁴⁰ Muhammed b. Kerrâm'ın ibadete olan düşüklüğü ve zâhidâne yaşamındaki samimiyeti tartışma konusu olmuş ve eleştirileri de beraberinde getirmiştir.

Şehristânî (öl. 548/1153), Muhammed b. Kerrâm'ın zühdle gizlendiğini, ilminin az olduğunu, her mezhepten karışık ve muğlak fikirleri toplayarak kitabına aldığını ve bu fikirlerini Garce, Gur (Garcistan) ve Horasan beldelerinde iyi lisan bilmeyen kimselere benimsetmek suretiyle mezhebini kurmayı başardığını ifade etmiştir. Bunun yanı sıra Gazne Sultanı Mahmud b. Sebük Tegin'in de kendisini desteklediğini ifade eden Şehristânî, Kerrâmiyye'nin Hâricîlere en yakın mezhep olduğunu belirtmiştir.⁴¹

Hanbelî fırak yazarı Abbâs b. Mansûr es-Seksekî (öl. 683/1284) ise İbn Kerrâm'ın kendisinin okuma yazma bilmediğini, aynı zamanda âmâ olduğunu ve konuştuklarını yanındaki müntesiplerine yazdırdığını ileri sürmektedir.⁴² Benzer bir şekilde Abdülkâhir el-Bağdâdî de Muhammed

³⁵ Doğan, "Muhammed B. Kerrâm ve Tasavvufî Düşüncesinin Temelleri", 7-8.

³⁶ Kutlu, "Muhammed b. Kerrâm", 30/546.

³⁷ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 1988, 5/44; İbn Asâkîr, *Târîhu Medînet-i Dimaşk*, 128-129.

³⁸ Bu konuda bk. Mustafa Salih Edis, *Kerrâmî Zühd Hareketi* (Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 58-88.

³⁹ Kutlu, "Muhammed b. Kerrâm", 30/546.

⁴⁰ Çağfer Karadaş, "Kerrâmiye ve İtikâdî", *Kelam Araştırmaları Dergisi [Kader]* 5/2 (2007), 42.

⁴¹ Şehristânî, *el-Milel ve Nihal*, 44.

⁴² Seksekî, *el-Burhân*, 35.

b. Kerrâm'ın taraftarlarının kavrayışı zayıf insanlar olduğunu ve onun görüşlerini benimseyen kesimin Nîşâbur'un kırsal kesiminden bilgisiz ve yoksun küçük bir topluluktan ibaret olduğunu dile getirmektedir.⁴³ Döneminin âlimleri tarafından gerçekleştirilen ilim meclislerinde kendisinden kaynaklı istihzalara ilmî cevaplar veremediği belirtilen İbn Kerrâm'ın kendisinin sahip olduğu itikadî fikirlerin ilham eseri olduğunu söylediği, bu fikirleri ve itikadından dolayı da hapsedildiği rivayet edilmektedir.⁴⁴

Muhammed b. Kerrâm, fikirleri ve yaşantısı nedeniyle halktan ve ulemadan bazı kimselerin eleştirisine maruz kalmış olsa da kendisini ibadete vermesi, zâhidâne hayatı ve özellikle benimsediği iman anlayışı nedeniyle, pek çok kişiyi etrafında toplamayı başarmıştır. İbn Kerrâm, otoritesinin sarsılacağından endişe eden dönemin Sicistan Valisi Tahir b. Abdillah tarafından sorguya çekilmiş ve akabinde Sicistan'dan uzaklaştırılmıştır. Bunun üzerine O, Gûr, Garcistan ve Horasan'ın kırsal yerlerinde fikirlerini yaymayı sürdürmüştür. Bu bölgede Ashabu'l-Hadis'in ve Şîa'nın fikirleriyle mücadele eden İbn Kerrâm, daha sonra Nîşâbur'a geri gelmiştir.⁴⁵

İbn Kerrâm, Nîşâbur'da bazı fikirleri nedeniyle Tâhirîlerin son hükümdarı Mehmed İbn Tâhir tarafından tutuklanmıştır.⁴⁶ Burada sekiz yıl yattıktan sonra serbest bırakılan İbn Kerrâm, Nîşâbur'dan ayrılmak zorunda kalmış ve Kudüs'e sürgüne gönderilmiştir.⁴⁷ Kudüs'te vaazlarına devam eden İbn Kerrâm'ın imanın sözden ibaret olduğunu alenen ikrar etmesi tepkilere neden olmuş ve buna bağlı olarak kitapları yakılmıştır.⁴⁸ Bunun üzerine Kudüs Valisi tarafından Remle'ye sürgün edilen İbn Kerrâm, Remle'de hicrî 255 (m. 868) yılında ölmüştür. Naaşının Kudüs'e getirildiği ve Eriha'da Zekeriya'nın (as) yanına defnedildiği rivayet edilen

⁴³ Bağdadî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, 160.

⁴⁴ Yaltkaya, "Kerramiler", 3.

⁴⁵ Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri*, 305.

⁴⁶ Yaltkaya, "Kerramiler", 3.

⁴⁷ Zehebî, *Mîzânü'l-İ'tidâl fi Nakdi'r-Ricâl*, 6/314; Yaltkaya, "Kerramiler", 3.

⁴⁸ Kutlu, "Muhammed b. Kerrâm", 30/547; Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri*, 305; İbn Asâkîr, *Târîhu Medînet-i Dimaşk*, 66/129-130.

İbn Kerrâm'ın Kudüs'te yirmi bin civarında taraftarının bulunduğu ve burada ribatlarının olduğu belirtilmektedir.⁴⁹

Muhammed b. Kerrâm'ın kaleminden çıkan ve kaynaklarda kendisine atfedilen birçok eser mevcuttur. *Kitâbu Azâbi'l-Kabr*, *Kitâbu's-Sırr*, *Kitâbu't-Tevhîd ve Makâlât* adlı eserler kendisine nispet edilmektedir.⁵⁰ Çeşitli kaynaklarda görebildiğimiz kadarıyla müellifler tarafından kendisine en çok atıfta bulunulan eser *Kitâbu Azâbi'l-Kabr* adlı eseridir.⁵¹ Bu eserlerin dışında kaynaklarda diğer Kerrâmî âlimlere nispet edilen ya da Kerrâmîye'nin fikirlerinden bahseden kitapların kaleme alındığı da zikredilmektedir.⁵²

Diğer bazı mezheplerde olduğu gibi gerek Muhammed b. Kerrâm'ın gerekse erken dönem Kerrâmîye âlimlerinin kaleme aldığı eserler de çeşitli nedenlerle maalesef günümüze ulaşmamıştır.⁵³ Ancak Muhammed b. Kerrâm'ın eserleri günümüze ulaşmamış olsa da Şehristânî, Bağdâdî, İsferyânî ve Sem'ânî gibi pek çok âlimin bu eserleri gördüğü anlaşılmaktadır. Zira bu âlimler eserlerinde Muhammed b. Kerrâm'ın özellikle *Kitâbu Azâbi'l-Kabr* adlı eserinden nakiller yapmaktadırlar.⁵⁴

2. Kerrâmîye'nin Ortaya Çıkışı ve Yayılışı

Kerrâmîye, Muhammed b. Kerrâm'ın fikirleri etrafında bir araya gelen topluluğun zamanla fikrî açıdan ve toplumsal bakımdan fırka özelliğini kazanmasıyla ortaya çıkmıştır. Zühd hayatı ve çokça ibadet etmesiyle şöhret olan,⁵⁵ fakat ilmî müktesebatıyla ilgili pek fazla malumat bulunmayan İbn Kerrâm'ın sözleriyle ve şahsiyetiyle kitleleri etkilediği anlaşılmaktadır.⁵⁶ Özellikle Mürcî-Hanefîlerin yaşadığı bölgelerde

⁴⁹ Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri*, 305.

⁵⁰ Kutlu, "Muhammed b. Kerrâm", 30/547.

⁵¹ Şehristânî, *el-Milel ve Nihal*, 108; Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, 161-163; Sem'ânî, *el-Ensâb*, 1988, 5/43; İsferyânî, *et-Tefsîr fi'd-dîn*, 103-104.

⁵² Bk. Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri*, 313-314.

⁵³ Abdylkader Durguti, "Muhammed B. Kerrâm ve Taraftarlarına Ait Eserlerin Genel Bir Tahlili", *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 12/1 (Haziran 2019), 112-146.

⁵⁴ Şehristânî, *el-Milel ve Nihal*, 108; Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, 161-163; Sem'ânî, *el-Ensâb*, 1988, 5/43; İsferyânî, *et-Tefsîr fi'd-dîn*, 103-104.

⁵⁵ Bu konuda bk. Edis, *Kerrâmî Zühd Hareketi*, 58-88.

⁵⁶ Karadaş, "Kerrâmîye ve İtikâd", 42.

kendine özgü gerek siyasî ve itikadî gerekse fikhî ve tasavvufî görüşlerle ortaya çıkmış olan Kerrâmiyye, zamanla diğer bölgelere de yayılmak suretiyle hicrî yedinci asrın başlarına kadar varlığını devam ettiren ve adından sıkça bahsedilen bir ekoldür.⁵⁷

Kerrâmiyye mezhebinin fikirlerini anlamak ve değerlendirmek, günümüz araştırmacıları için önemli bir zorluk teşkil etmektedir. Bu zorluğun temel nedeni, mezhebin kendi âlimleri tarafından yazılan eserlerin günümüze ulaşmamış olmasıdır. Bu eksiklik, Kerrâmiyye'nin itikadî görüşlerini farklı kaynaklardan, çoğunlukla da muhaliflerinin eserlerinden hareketle tespit etmeyi zorunlu kılmaktadır. Dolayısıyla, Kerrâmiyye'nin temel prensiplerini ve düşünce yapısını, kendi kaynaklarından değil, muhaliflerinin bakış açısıyla şekillenmiş bilgiler üzerinden değerlendirmek durumunda kalınmaktadır. Bu durum, mezhebin gerçek fikirlerini objektif bir şekilde anlama ve yorumlama sürecini oldukça karmaşık hale getirmektedir.⁵⁸

Mezhepler tarihinin temel kaynakları da, ne yazık ki tam olarak günümüze ulaşmamıştır. Bu eksiklik, Kerrâmiyye gibi bazı mezheplerin inanç sistemleri ve bağımsızlıkları hakkında kesin yargılara varmayı zorlaştırmaktadır. Özellikle Kerrâmiyye'nin itikadî alanda bağımsız bir mezhep olup olmadığı konusunda farklı fikirler ve çeşitli tasnifler ortaya çıkmıştır.⁵⁹ Bu durum, mezhebin tarihi konumunu ve itikadî durumunu değerlendirirken daha dikkatli olunması gerektiğini göstermektedir.

Kerrâmiyye, sonraki bazı kaynaklarda, gerek fikhî gerekse itikadî açıdan müstakil bir ekol olarak,⁶⁰ bir kısmında ise fikhî yönü dikkate alınmadan sadece itikadî bir fırka olarak ele alınmıştır.⁶¹ İmanı tanımlamaları açısından başlangıçta Mürcie mezhebinin bir alt fırkası

⁵⁷ Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri*, 303.

⁵⁸ Muhammed b. Kerrâm ve taraftarlarına ait eserler hakkında geniş bilgi için bk. Durguti, "Muhammed B. Kerrâm ve Taraftarlarına Ait Eserlerin Genel Bir Tahlili", 114.

⁵⁹ Edis, "Kerrâmiyye'nin Kelâmî ve Fikhî Meselelere Yaklaşımı", 5.

⁶⁰ Bağdadî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, 160; Mâtürîdî, *Kitabü't-Tevhid*, 713; İsferyânî, *et-Tebîr fi'd-dîn*, 65.

⁶¹ Bağdadî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, 12.

kabul edilen Kerrâmîler,⁶² Allah ve sıfatları hakkındaki düşünceleri nedeniyle Sıfâtîyye⁶³, teşbih ve tescime düşmeleri⁶⁴ nedeniyle de Mücessime⁶⁵ veya Müşebbihe'nin⁶⁶ alt fırkalarından sayılmıştır.⁶⁷

Abdülkâhir el-Bağdâdî, Kerrâmîleri "Horasan Mücessimesi" olarak nitelendirirken,⁶⁸ İbn Hazm (öl. 456/1064), "Kişi kalbiyle küfre inanmış olsa bile iman, dil ile ikrardır" şeklindeki düşüncesi nedeniyle Muhammed b. Kerrâm'ın taraftarlarını yani Kerrâmîyye mezhebini Mürcîî gruplar arasında saydığı gibi onların Mürcie'nin gulat kısmından olduğunu söylemiş ve Ehl-i Sünnet'e en uzak fırkalar arasında olduğunu beyan etmiştir.⁶⁹ Yakub b. Abbüllatif (öl. 16. yy. civarı) ise temel İslâmî fırkaları sayarken Müşebbihe mensuplarını tasnifinde bazılarının Müşebbihe-i Kerrâmîyye'den olduğunu beyan etmekte ve Kerrâmîyye'den murâdın da Kerrâm'ın oğlu Ebû Abdullâh Ahmed'in ashâbı olduğunu belirtmektedir.⁷⁰

Makâlât türündeki çeşitli eserlerde Kerrâmîyye'nin pek çok alt fırkasının olduğundan söz edilmektedir. Abdülkâhir el-Bağdadî ve İsferrâyinî, hicrî dördüncü asırda Horasan'da yaşayan Kerrâmîleri; Hakâikiyye, Tarâikiyye ve İshâikiyye'den oluşan üç fırka olarak

⁶² Ebü'l-Hasen Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, çev. Ömer Aydın - Mehmet Dalkılıç (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 214; İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehva ve'n-Nihal*, çev. Halil İbrahim Bulut (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017), 1/80; Malatî, *et-Tenbîh*, 139.

⁶³ Şehristânî, *el-Milel ve Nihal*, 107.

⁶⁴ İbn Asâkîr, *Târîhu Medînet-i Dimaşk*, 127.

⁶⁵ Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akâidi*, 383; İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 76.

⁶⁶ Ebu'l-Meâlî, *Mecelletü Külliyyeti'l-Âdâb*, 19/134; Ebû Temmâm, "Bâbü's-Şeytân", 54-56.

⁶⁷ Kutlu, "Kerrâmîyye", 25/294; bu konuda geniş bilgi için bk. Zeynep Alimoğlu Sürmeli, "Sünnî Makâlât Eserlerinde Kerrâmîyye'nin Tasnifi Meselesi", *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 12/2 (Güz 2019), 403-440.

⁶⁸ Bağdadî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, 12.

⁶⁹ Cehmiyye ile Eş'ariyye'yi de aynı şekilde gulat fırkalar arasında sayan İbn Hazm, bu mezheplerin yanı sıra Mâtürîdiyye mezhebini de Mürcie'nin alt fırkaları arasında saymıştır. Bk. İbn Hazm, *el-Fasl*, 1/80, 2/10.

⁷⁰ Ya'kûb Bin Abdüllatif, *İslâm Mezhepleri ve Kelâmı*, haz. Halil İbrahim Bulut- Nurettin Gemici- Ramazan Tarik (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 148.

zikretmektedirler.⁷¹ Zaman içerisinde güçlenen ve farklı coğrafyalara yayılan mezhep içerisinde farklı fikirlerin ortaya çıkması sonucunda altıncı asırda bu kollara Hamâkiyye, Âbidiyye, Süremiyye ve Heysemiyye de eklenmiş ve yedi kola ulaşmıştır.⁷² Kerrâmiyye'nin on iki fırkadan oluştuğunu ifade eden Şehristânî ise Âbidiyye, Tûniyye, Zirrîniyye, İshâkiyye, Vâhidiyye ve Heysemiyye fırkalarını önde gelen fırkalar arasında saymaktadır.⁷³ Kerrâmiyye'nin çok sayıda alt fırkasının bulunduğunu dile getiren Fahreddin er-Râzî (öl. 606/12010) ise bu fırkaları Âbidiyye, Hamâkiyye, Heysemiyye, İshâkiyye, Tarâkiyye, Süremiyye ve Yûnâniyye olarak tek tek saymaktadır.⁷⁴

Kerrâmiyye, hicri üçüncü ve dördüncü asırlarda İslâm coğrafyasında, özellikle Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinde etkin olmuştur. Özellikle Cürcan ve Taberistan'ın dağlık kesimlerinde güçlü bir taraftar kitlesi edinen Kerrâmiyye, zamanla Horasan'da Mu'tezile mezhebinin etkisini kırmayı başarmıştır. Hareketin altın çağı, İbrahim b. Muhâcir, İshak b. Mahmeşâz ve oğlu Ebû Bekir ile Muhammed b. Heysem'le birlikte yaşanmıştır. Bu dönemde Kerrâmiyye'nin etki alanı genişlemiş ve özellikle Nîşâbur ile Gûr şehirleri, hareketin önemli merkezleri haline gelmiştir.⁷⁵ Herat bölgesinde de taraftarları bulunan Kerrâmîler; Semerkant, Cürcân, Cûzcân, Fergana, Huttel, Merverrûz, Biyâr ve Cibâl-i Taberistan gibi şehirlerde birçok hankâh inşa etmişlerdir. Hatta İslâm coğrafyasının batısında hankâhların sayısının yedi yüz kadar olduğundan bahsedilmektedir.⁷⁶ Dördüncü asırda Nîşâbur'a bağlı bir kasaba olan İranşehir'de yaşayan halk arasında Şîa ve Kerrâmiyye dışında kimse bulunmazken Kerrâmîler; Hârizm, Nîşâbur, ve Sicistan'da Şîilerle Cürcân'da ise Hasenîlerle anlaşmazlıklar yaşamışlardır.⁷⁷

⁷¹ Bağdadî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, 160; İsferyânî, *et-Tebîr fi'd-dîn*, 111.

⁷² Karadaş, "Kerrâmiyye ve İtikâd", 43.

⁷³ Şehristânî, *el-Milel ve Nihal*, 107.

⁷⁴ Fahreddin Râzî, *İ'tikâdâtü Fıraki'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*, thk. Ali Sâmî en-Neşşâr (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1982), 67.

⁷⁵ Kutlu, "Kerrâmiyye", 25/294.

⁷⁶ Keyani, *Hankahlar Tarihi*, 163.

⁷⁷ Kutlu, "Kerrâmiyye", 25/294.

3. Kerrâmîyye'nin İtikadî Görüşleri

Diğer itikadî ekollerde görüldüğü üzere Kerrâmîyye mezhebi de kendi bünyesinde çeşitli fikir akımlarına ayrılmıştır. Ancak bu alt fırkaların herbirinin itikadî fikirleri hakkında detaylı bilgi bulunmamaktadır. Muhammed b. Heysem'in takipçilerine Heysemiyye, Ebû Yakub İshak b. Mehmeşâz'a tabi olanlara İshakiyye denildiği gibi kaynaklar genellikle bu grupları sadece liderlerine nispetle isimlendirmişlerdir. Birçok eserde Kerrâmîyye'nin alt kollarından hiç bahsedilmezken itikadî farklılıklardan söz edildiğinde çoğunlukla bir fırka adı belirtilmeksizin "Kerrâmîyye'den bir grup" şeklinde genel ifadeler kullanılır.

Kerrâmîlerin kendi perspektifinden yazılmış orijinal kaynakların günümüze ulaşmamış olması nedeniyle onlara atfedilen çeşitli görüşlerin doğruluğunu teyit etmek, ne yazık ki oldukça zorlaşmaktadır. Dolayısıyla Kerrâmîyye'nin kendisine nispet edilen görüşleri gerçekten benimseyip benimsemediğini veya bu görüşlerin zamanla nasıl evrildiğini objektif bir şekilde değerlendirmek için gerekli olan güvenilir kaynaklara erişme imkanımız bulunmamaktadır. Bu durum, İslâm düşünce tarihinde Kerrâmîyye mezhebinin konumunu ve katkılarını tam olarak anlamamızı engelleyen önemli bir metodolojik zorluk teşkil etmektedir. Kerrâmîyye'ye atfedilen itikadî görüşleri kendi eserlerinden teyit etmemiz mümkün olmadığından, bu hususta Muhammed b. Kerrâm'ın eserlerine atıfta bulunan ya da bu eserleri gördüğünü ileri süren âlimlerin ve diğer makâlat türünde eser kaleme alan müelliflerin verdiği bilgiler doğrultusunda anlamak durumundayız. Buna göre, Kerrâmîler itikadî konularda öne çıkan ve çokça tartışılan inanç esaslarını şöyle izah edebiliriz:

Allah İnancı

Kerrâmîlerin en çok tartışılan görüşlerinin başında onların Allah ve sıfatları konusundaki görüşleri gelmektedir. Onların, Allah'ın varlığı ve sıfatları hususundaki yaklaşımları, İslâm düşünce tarihinde kendine özgü ve tartışmalı bir konumu teşkil etmektedir. Kerrâmîler, "Allah'ın bir ilimle âlim, bir kudretle kâdir, bir hayatla diri ve meşiet ile dilediği" şeklinde birtakım sıfatları bulunduğu hususunda görüş birliği içinde olmuşlardır.

Onlara göre bütün bu sıfatlar, ezeldir ve Allah'ın zâtıyla var olan sıfatlardır.⁷⁸

Muhammed b. Kerrâm; “Allah’ın arşın üzerinde bulunduğunu ve zât olarak yukarıda yer aldığını” belirterek, O’nun hakkında “cevher” ismini kullanmıştır. Kaleme aldığı *Azâbü'l-kabr* adlı eserinde Allah'ın zatını, “zâtın (cevher) birliği” olarak tarif etmiş; keyfiyetinin ise sadece kendisinin malumu olduğunu ifade etmiştir.⁷⁹ Ona göre Allah, “zâtı itibarıyla bir ve tek cevherdir, üst taraftan arşa temas etmektedir”. Ancak İbn Kerrâm'ın taraftarları genel olarak Allah hakkında cevher ibaresini kullanmaktan imtina etmiştir.⁸⁰ Ayrıca İbn Kerrâm'a göre Allah için yer değiştirmek, bir halden başka bir hale geçmek (tahavvül) ve aşağı inmek (nüzul) de mümkündür.⁸¹

Kerrâmiyye'den bazılarının göre Allah cisimdir, yani mevcuttur ve kendi başına var olmuştur.⁸² Allah hakkında “cisim” ifadesini kullanan Kerrâmîler, Allah’ın diğer cisimlere benzemeyen bir cisim olduğunu ifade etmişler⁸³ ve “zâtıyla kâim olan her şeye cisim denildiğine göre Allah’a da bu anlamda cisim denebileceğini” söylemişlerdir.⁸⁴ Bunlar, “arşa dokunma” yerine de “karşılaşma” ifadesini kullanmayı tercih etmişlerdir.⁸⁵

Allah'ın arşa temas etmesi hususunda da Kerrâmîler bazıları İbn Kerrâm'dan farklı düşünce içerisinde olmuşlardır. Onların bir kısmı, “Allah'ın arşın bazı parçalarının üzerinde bulunduğunu” söylerken bazıları ise “arşı tamamen doldurduğunu” ifade etmişlerdir. Sonraki

⁷⁸ Şehristânî, *el-Milel ve Nihal*, 111.

⁷⁹ Şehristânî, *el-Milel ve Nihal*, 108-109.

⁸⁰ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 1988, 5/44.

⁸¹ Şehristânî, *el-Milel ve Nihal*, 108.

⁸² Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse Mu'tezile'nin Beş İlkesi*, çev. İlyas Çelebi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), 3/48.

⁸³ Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl fi Nakdi'r-Ricâl*, 6/314.

⁸⁴ Kutlu, “Kerrâmiyye”, 25/294.

⁸⁵ Kutlu, “Kerrâmiyye”, 25/294; Ayrıca bk. Mehmet Tözlüyurt, “Ebü'l-Mu'in En-Nesefî'ye Göre Kerrâmiyye Ekolü ve Görüşleri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 14/76 (2021), 815-817.

dönem Kerrâmîler ise Allah'ın cihet bakımından üstte ve arşın hizasında olduğunu ileri sürmüşlerdir.⁸⁶ Kerrâmiyye'den Abidiyye fırkası, Allah ile arş arasında çok büyük mesafe ve uzaklığın olduğunu ve bu mesafenin ancak cevherlerle doldurulduğu takdirde birleşebileceğini ifade ederken, Allah ile arş arasında sonsuz bir mesafenin bulunduğunu ileri süren Muhammed b. Heysem ise Allah'ın mekan tutmasını ve arşın hizasında olmasını reddetmiş; Allah'ın arşın yukarısında bulunduğunu, âleme karşı ve ondan farklı olduğunu kabul etmiştir.⁸⁷

Kerrâmiyye, Allah Teâlâ'nın zâtı ve sıfatları konusunda ileri sürdükleri fikirleri nedeniyle muhalifleri tarafından teşbih ve teccime sapmakla itham edilmişlerdir. Allah'ın varlığı ve sıfatları konusunda geleneksel İslâmî anlayıştan farklı yorumlar geliştiren Kerrâmiyye'nin Allah inancı, özellikle Allah'ı "cevher" veya "cisim" olarak nitelendirmeleri, O'nun arşa temas ettiği veya bir mekânda bulunduğu fikri, önemli tartışmalara yol açmıştır. Allah Teâlâ'nın zâtı ve sıfatları konusunda ileri sürdükleri fikirleri nedeniyle muhalifleri tarafından teşbih ve teccime sapmakla itham edilen Kerrâmiyye'nin fikirleri, İslâm âleminin çoğunluğu tarafından kabul görmemiş; İslâm'ın tevhid anlayışına ve Allah'ın her türlü eksiklikten münezzehe olduğu inancına aykırı bulunmuştur.

Nübüvvet ve İmamet Anlayışı

Nübüvvet ve risâlet konularında kendine özgü yorumlarıyla dikkat çeken Kerrâmiyye mezhebi, bu bağlamda geleneksel Ehl-i Sünnet anlayışından farklılaşan bazı görüşler ortaya koymuştur. Kerrâmîler göre nübüvvet ve risâlet kavramları rasül ve nebide arızî iki haldir. Nübüvvet, bir kimsenin mucize göstermesi, vahiy alması ya da onda ismet sıfatının bulunması değildir. Ancak bu sıfatları taşıyan bir kimseyi Allah Teâlâ'nın risâlet ve nübüvvetle görevlendirmesi kendi zâtına vacip kıldığı bir eylem haline gelmiştir. Allah Teâlâ'nın risâletle gönderdiği kimse ise mürsel olur, öncesinde mürsel değildir. Buna göre Hz. Peygamber, kabirde rasûldür

⁸⁶ Şehristânî, *el-Milel ve Nihal*, 108.

⁸⁷ Şehristânî, *el-Milel ve Nihal*, 108.

ama mürsel değildir.⁸⁸ Kerrâmîler, risâlet ve rasûl kavramlarını kalıcı; irsal ve mürsel kavramlarını ise geçici olarak nitelendirirler. Bu anlayışa göre bir peygamber, görevlendirilmeden önce ve vefatından sonra da rasûl sıfatını taşır, ancak mürsel değildir. Mürsellik, yalnızca peygamberin yaşadığı dönem ve aktif olarak risâlet görevini sürdürdüğü zamanla sınırlıdır.

Kerrâmîlere göre Nebî ve Rasûl'de vahiy alma, mucize gösterme ve günahsızlık gibi sonradan elde edilen niteliklerden farklı olarak doğuştan gelen iki temel sıfat bulunmaktadır. Allah'ın doğuştan gelen bu özellikleri bahsettiği kişi, eğer bunları kullanırsa, Allah'ın onu peygamber olarak seçmesi zorunlu hale gelir. Kerrâmîlere göre Resûl ve Mürsel terimleri de aynı değildir. Resûl, doğuştan gelen bu iki özelliğe sahip olan kişidir; Mürsel ise peygamberlik vazifesini yerine getirmekle görevlendirilmiş kişidir.⁸⁹

Onlar, peygamberlerin ismet sıfatıyla ilgili olarak; peygamberlerin “adaleti yok eden veya herhangi bir cezayı gerektiren her türlü günahtan korunmuş olduklarını, ancak bunun aşağısındaki günahlardan dolayı korunmuş olmadıkları” görüşünde olmuşlardır.⁹⁰ İbn Hazm Kerrâmîlerin, tebliğ konusunda yalan söylemenin dışında peygamberlerin kasıtlı olarak büyük küçük bütün günahları işleyebilecekleri inancında olduklarını ileri sürmektedir.⁹¹ Kerrâmîlerden bazıları, peygamberlerin tebliğ görevlerinde hata yapmalarının caiz olduğunu savunurken, kimileri ise bunun caiz olmadığı düşüncesinde olmuşlardır.⁹²

İmamet konusunda da fikir ileri süren Kerrâmîyye, imametın nas ve tayin ile değil, Ehl-i Sünnet'te olduğu gibi Müslümanların uzlaşması sonucunda belirleneceği düşüncesinde olmuşlardır.⁹³ Ancak onlar, aynı anda birden fazla imamın olabileceğini, bunun halkın ihtiyacı ile alakalı

⁸⁸ İsferyânî, *et-Tefsîr fi'd-dîn*, 115; Abdülkahir Bağdadî, *Usûlu'd-Dîn*, thk. Ahmed Şemsuddîn (Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2002), 173.

⁸⁹ Bağdadî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, 165.

⁹⁰ Bağdadî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, 165.

⁹¹ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2/940.

⁹² Bağdadî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, 165.

⁹³ Şehristânî, *el-Milel ve Nihal*, 113.

bir husus olduğunu ileri sürmektedirler.⁹⁴ Kerrâmiyye bu düşüncesiyle İslâm dünyasında pratikte yaşanmış, ancak teorik planda söylenmemiş olan yeni bir bakış açısı getirmiştir. Kerrâmîler bu düşünceleriyle Sâ mânîler ve Gaznelilerin Hicaz ve Bağdat yönetimlerinden bağımsız, iki ayrı Müslüman devleti olarak varlıklarını meşrulaştırmışlardır.⁹⁵

Kerrâmîlerin nübüvvet anlayışı, geleneksel İslâm düşüncesinden farklı ve kendine özgü bir yaklaşım sergilemektedir. Onlara göre peygamberlik, doğuştan gelen iki sığata dayanmakta ve bu sıfatları taşıyan kişinin peygamber olarak gönderilmesi Allah için zorunlu hale gelmektedir. Onlar, Rasûl ve mürsel arasında ayırım yaparak peygamberliği sürekli bir sıfat; elçiliği ise geçici bir görev olarak görmektedirler. Peygamberlerin günahsız oluşu (ismet) konusunda da daha esnek bir tutum benimseyerek peygamberlerin bazı küçük günahları işleyebileceklerini kabul etmişler ve böylece peygamberlik müessesine yeni yorum getirmişlerdir. Kerrâmiyye'nin imamın seçimini toplumsal uzlaşya dayandırmaları, Ehl-i Sünnet çizgisiyle benzerlik gösterse de çoklu imamet fikrini savunmaları önemli bir farklılıktır. Bu düşünce, İslâm dünyasındaki siyasi gerçekliği teorik bir zemine oturtma çabası olarak değerlendirilebilir.

İman Meselesi

Kerrâmiyye ile ilgili en çok bahsi geçen meselelerden biri de iman meselesidir. İman kavramını diğer mezheplerden farklı bir şekilde yorumlayarak dikkat çeken Kerrâmî grupların, bu hususta fikir birliği içinde olduğu söylenebilir. Kerrâmiyye'ye göre iman, “marifet” ya da herhangi bir şart olmaksızın “dil ile ikrar”dan ibarettir.⁹⁶ Yani kalp ile değil, dil ile ikrar ve tasdiktir. Dil ile tasdik dışında kalp ile bilmek veya

⁹⁴ Ebû'l Yüsr Muhammed Pezdevî, *Usûlü'd-Dîn*, thk. H. Peter Lins (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye, 2003), 195.

⁹⁵ Kutlu, Tarihsel Din Söylemleri, 319.

⁹⁶ Sa'deddîn Teftâzânî, *El-Makâsîd Kelâm İlminin Maksatları*, çev. İrfan Eyibil (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 708; Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 2/630; Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl fi Nakdi'r-Ricâl*, 6/314; Ebû'l-Fazl Şihâuddîn Ahmed İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânu'l-Mizân*, thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde (Beirut: Mektebetü'l-Matbûati'l-İslâmiyye, 2002), 7/462.

başka herhangi bir şey iman değildir.⁹⁷ Muhammed b. Kerrâm'ın "İman, kalbin tasdiki değil dilin ikrarıdır" tarifi, özellikle amellerin imandan olduğu düşüncesinde olan Ashâbü'l-Hadîs taraftarlarının ağır eleştirisine maruz kalmış ve bu tarif "iman, amelsiz sözdür" şeklinde değiştirilerek bütün Mürcie'nin iman tanımı olarak takdim edilmeye çalışılmıştır.⁹⁸

Kerrâmî anlayışa göre küfür ise dil ile Allah'ı itiraf etmemek ve O'nu inkâr etmektir.⁹⁹ Kerrâmîlerin bu anlayışına göre kişi kalben küfür halinde olsa bile diliyle iman ettiğini söylediği için mümin sayılır.¹⁰⁰ Bu durumda, İslâm'ı diliyle izhar ve ikrar eden münafıkların mümin kabul edilmesi gerektiğini ifade eden Kâdî Abdülcebbâr,¹⁰¹ Kerrâmîlerin fâsığın ve müşriklerin cezalandırılmayacağı düşüncesinde olduklarını belirtmiştir.¹⁰² "Kalben tasdik etmediği halde diliyle iman eden kimsenin apaçık münafık olduğunu belirten İbn Hazm'ın bu durumdaki kişiyi mümin olarak niteleyen İbn Kerrâm ile ilgili olarak "Böyle bir kimseyi mümin olarak isimlendirmenin İbn Kerrâm'a ne faydası var acaba?" diyerek şaşkınlığını ifade ettiği rivayet edilmektedir.¹⁰³

İbn Hazm, imanın sözlükte tasdik anlamına geldiğini, bunun da Eş'ariyye, Cehmiyye ve Kerrâmiyye'nin görüşlerini çürüten güçlü bir delil olduğunu ifade etmiştir. Onların, imanı Kur'an'ın dilinde sadece tasdik olduğunu iddia ettiklerini dile getiren İbn Hazm, bunun da doğru olmadığını şöyle izah etmektedir: "Arapçada, sadece kalben tasdik etmek, dille ifade edilmedikçe iman sayılmaz. Hiçbir Arap, kalbinde tasdik edip diliyle inkâr eden birini "musaddik" veya "mümin" olarak adlandırmaz."¹⁰⁴

⁹⁷ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 214.

⁹⁸ Sönmez Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri* (Ankara: TDV Yayınları, 2018), 159.

⁹⁹ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 214.

¹⁰⁰ Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl fi Nakdi'r-Ricâl*, 6/314; İbn Hazm, *el-Fasl*, 2/738.

¹⁰¹ Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 2/630.

¹⁰² Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 2/548.

¹⁰³ Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl fi Nakdi'r-Ricâl*, 6/314.

¹⁰⁴ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2/740.

İmam Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd* adlı eserinde: “Bazıları, ‘iman sadece dil ile ikrardan ibaret olup kalple bir alakası yoktur’ demiştir” ifadesiyle isim vermeden Kerrâmîlerin iman anlayışlarına vurgu yapmıştır. İman için kalbin tasdikinin gerekli olduğunu ifade eden İmam Mâtürîdî onların bu şekildeki iman anlayışlarını eleştirmiştir.¹⁰⁵

Hakîm es-Semerkandî, *es-Sevâdu'l-A'zam* adlı eserinde iman konusunu ele alırken münafıkların ve Kerrâmîlerin iman anlayışları arasındaki farkı net bir şekilde ortaya koymuştur. Semerkandî'ye göre Allah'ı sadece diliyle ikrar edip kalbiyle tasdik etmeyenler münafıktır. Semerkandî bazı kimselerin imanın yalnızca dille ikrardan ibaret olduğunu ve kalben tasdik etmenin gerekli olmadığını savunduklarını ifade ettikten sonra bunların Kerrâmiyye ve Mürcie fırkasına mensup kimseler olduğunu belirtmiştir.¹⁰⁶ Bu ayırım, Semerkandî'nin iman konusundaki farklı yaklaşımları objektif bir şekilde değerlendirdiğini göstermektedir.¹⁰⁷

Kerrâmîlere göre bir kimse diliyle iman ettiğini söylediği için mümin sayılır, ancak Kerrâmîler kalben küfür halinde olup diliyle iman ettiğini söyleyen (münafık) kimsenin dünyada mümin kabul edilmekle birlikte âhirette cehennemde olacakları düşüncesinde oldukları da belirtilmektedir.¹⁰⁸ Kerrâmiyye'nin iman anlayışının genellikle yanlış anlaşıldığını vurgulayan Makdisî, diğer mezheplerin Mürcie algısını incelerken Kerrâmiyye'nin bakış açısına da yer vermiştir. Buna göre Kerrâmiyye, Mürcie'yi dinî amellerin zorunluluğunu reddeden bir akım olarak değerlendirmektedir.¹⁰⁹

Makdisî'nin aktardığı bu görüş, Kerrâmiyye'nin iman anlayışına dair önemli ipuçları sunmaktadır. Buna göre Kerrâmiyye, dinî amellerin farzietini kabul etmekle birlikte kişinin mümin sayılması için sözlü

¹⁰⁵ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 713.

¹⁰⁶ *Ebu'l-Kasım Hakîm es-Semerkandî, Kelime Anlamlı ve Açıklamalı es-Sevâdu'l-A'zam Tercümesi*, çev. Talha Alp (İstanbul: Yasin Yayınevi, 2007), 296-297.

¹⁰⁷ Bu konuda geniş bilgi için bk. Zeynep Alimoğlu Sürmeli, *Ehl-i Sünnet'in Kerrâmiyye Eleştirisi* (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2018), 167.

¹⁰⁸ Yalpkaya, “Kerramiler”, 2.

¹⁰⁹ Muhammed b. Ahmed b. Abdilhâdî Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm* (Kahire: Mektebetü Medbûli, 1991), 38.

ikrarını yeterli görmektedir. Bu yaklaşım, Kerrâmiyye'nin hem amellere verdiği önemi hem de iman tanımındaki özgün duruşunu ortaya koymaktadır. Ayrıca bu bilgi Kerrâmiyye'nin kendisini, kökeni olan Mürcie'den ayırt ettiğini ve bağımsız bir ekol olarak konumlandığını düşündürmektedir.¹¹⁰ Bu yaklaşım, Kerrâmiyye'nin iman konusundaki duruşunu daha net ortaya koymakta ve yaygın kanıların aksine, onların amellere verdikleri önemi göstermektedir. Böylece Kerrâmiyye'nin iman ve amel konusundaki dengeli tutumu ile mezhepler tarihindeki özgün yeri daha iyi anlaşılabilir.

Muhammed b. Kerrâm, imanı sırf dilin ikrarı olarak gördüğü için münafığı gerçek mümin kabul etmiştir. Ancak Kerrâmîler, her ne kadar münafığı dış görünüşü bakımından mümin olduğu için dünyevi konularda mümin kabul etmiş olsalar da kalbiyle iman etmediğinden ötürü de ebedi olarak cehennemde kalacağını belirtmişlerdir. Çünkü cennete girebilmek için kişi, diliyle iman ettiğini söylediği gibi kalbiyle de iman etmesi gerekmektedir.¹¹¹ İbn Teymiyye (öl. 728/1328), Kur'an'da ve dilde, iman bazen söz ve mana için kullanıldığı için Kerrâmiyye ve diğer Mürcîilerin yaklaşımlarının Cehmiyye'ye nazaran doğruya daha yakın olduğunu, "münafıkların cennetlik olduğu" şeklinde Kerrâmiyye'ye isnat edilen görüşün de doğru olmadığını ifade etmiştir.¹¹²

İslâm düşünce tarihinde, imanın mahiyeti ve niteliği üzerine yapılan tartışmalar arasında, imanın artması ve eksilmesi meselesi de önemli bir yer tutmaktadır. Bu bağlamda, söz konusu meselede Ehl-i Sünnet âlimlerinin çoğunluğuyla paralellik gösteren bir yaklaşım sergileyen Kerrâmiyye mezhebine göre iman, artmaz ve eksilmez.¹¹³ Bazı kaynaklarda, bu meseleye dair bir hadis rivayetiyle ilgili İbn Kerrâm'a bir

¹¹⁰ Bk. Alimoğlu Sürmeli, *Ehl-i Sünnet'in Kerrâmiyye Eleştirisi*, 70.

¹¹¹ Şeyhu'l-İslam İbn Teymiyye, *el-İman* (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1996), 116; Şeyhu'l-İslam Ahmed b. Abdü'l-Halim İbn Teymiyye, *el-İmanü'l-evsat*, thk. Ebu Yahya Ebu Sin (Riyad: Daru Tayyibe, 1422), 57; Kutlu, *Mürcie ve Tesirleri*, 170.

¹¹² İbn Teymiyye, *el-İman*, 116.

¹¹³ İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânu'l-Mizân*, 7/462; Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl fi Nakdi'r-Ricâl*, 6/314.

eser nispet edilmektedir.¹¹⁴ Eserde bulunan imanın artıp eksilmeyeceğini belirten hadis konusundaki fikrini almak üzere Buhârî'ye (öl. 256/870) bir mektup gönderildiği, fakat Buhârî'nin aynı fikirde olmadığı, "bu hadisi rivayet eden kimselerin şiddetle dövülmesi ve uzun süre hapsedilmesi gerektiğini" yazarak mektubunu iade ettiği nakledilmektedir.¹¹⁵

İman konusunda tartışılan başka bir husus da imanda istisna meselesidir. Yani bir kimsenin doğrudan "ben müminim" demek yerine "inşallah müminim" ifadesini kullanarak istisna yapmasıdır. "İmanda istisna"yı kabul etmeyen ve bu konuda Mâtürîdî âlimleriyle benzer bir düşünce içerisinde bulunan Kerrâmîler,¹¹⁶ "inşallah müminim" şeklinde istisna yapanları "şükkâk" yani "imanından şüphe edenler" olarak isimlendirmektedirler.¹¹⁷

Kerrâmiyye'nin iman tanımı, diğer mezheplerden oldukça farklı ve tartışmalı olmuştur. İmanı sadece dilin tasdiki olarak görmeleri nedeniyle eleştirilerin odağı halen gelen Kerrâmîler, amellerin önemini vurgulamaları ise onları salt Mürcie'den ayırmaktadır. İman konusunda dil ve kalp arasındaki ilişkiyi tartışmaya açması açısından önemli olan Kerrâmiyye'nin bu yaklaşımı, münafıkların durumuna da farklı bir bakış açısı getirmektedir. İslâm düşünce tarihinde iman, amel ve nifak gibi kavramların anlaşılmasına katkıda bulunan Kerrâmiyye, diğer mezheplerin kendi fikirlerini netleştirmelerine de yardımcı olmuştur.

Diğer Görüşleri

Kerrâmiyye mezhebinin düşünce sistemi, tevhid, nübüvvet ve iman mevzularıyla sınırlı kalmamış; bu hususların dışında kalan diğer itikadî konularda da özgün fikirler ortaya koyarak İslâm düşünce tarihine katkıda bulunmuştur. Kerrâmîler, öncelikle akıl sahibi olan insanın ve sonrasında ise diğer varlıkların yaratılmasının gerekli olduğunu söylemişlerdir. Âlemin ezeli ve ebedî oluşunda farklı fikirlere sahip olan¹¹⁸ Kerrâmiyye'den bazılarının göre âlemin yok olması imkânsızdır, âlem

¹¹⁴ Zehebî, *Mîzânü'l-İ'tidâl fi Nakdi'r-Ricâl*, 6/371-372.

¹¹⁵ İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânu'l-Mîzân*, 7/462; Zehebî, *Mîzânü'l-İ'tidâl fi Nakdi'r-Ricâl*, 6/314; Kutlu, "Muhammed b. Kerrâm", 30/547.

¹¹⁶ İbn Teymiyye, *el-İman*, 116.

¹¹⁷ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, 38.

¹¹⁸ Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri*, 307.

ebedîdir. Eğer âlem ortadan kalkarsa onun zevâli, ya kendiliğinden olur ya şartın yokluğu gibi ademî bir durumla olur veya zıddın ortaya çıkması gibi varlığı gerektiren vücûdî bir durumla olur ya da özgür bir fâille olur. Oysa hepsi de imkânsızdır.¹¹⁹

Salah-aslah ve husun-kubuh gibi konularda Mu'tezile ile aynı fikirde olan Kerrâmiyye'ye göre akıl, nas olmadan da fiillerin veya eşyanın iyi ya da kötü olduğunu kavrayabilir. Nas olmasa bile Allah'ın akılla bilinmesi vaciptir. Fakat Kerrâmiyye, akla büyük önem vermekle birlikte kader konusunda Mu'tezile'den farklı olarak hayır ve şerrin yani kaderin Allah'tan olduğunu, kainatta var olan bütün hadiselerin Allah'ın iradesiyle gerçekleştiğini ve iyisiyle kötüsüyle bütün varlıkların Allah tarafından yaratıldığını ileri sürmüşlerdir. Bunun da ötesinde kulların fiillerinin, kulda sonradan meydana gelen kesb ile gerçekleştiğini söylemişlerdir.¹²⁰

Kerrâmiyye mezhebi, âlemin ebediliği, aklın önemi, kader ve insan fiilleri gibi temel itikadî konularda dikkat çekici fikirler ortaya koymuştur. Özellikle âlemin ebediliği konusundaki argümanları, İslâm felsefesi ve kelamındaki kozmolojik tartışmalara katkı sağlamıştır. Aynı zamanda akıl-vahiy ilişkisi bağlamında Mu'tezile ile benzerlikler gösterirken, kader konusunda Ehl-i Sünnet çizgisine daha yakın bir duruş sergilemişlerdir. Bu da onların, farklı ekollerin görüşlerini sentezleme çabası içinde olduklarını göstermektedir.

Kerrâmiyye mezhebinin itikadî görüşleri, burada ele aldıklarımızdan çok daha geniş bir yelpazeye sahiptir. Çalışmamız, Kerrâmiyye'nin düşünce sisteminin kapsamlı bir sunumu olmaktan ziyade, öne çıkan bazı temel fikirlerinin bir özetini sunmak olduğundan bu çalışmada, mezhebin en belirgin ve tartışmalı görüşlerine odaklanarak, konu belirli sınırlar içinde tutulmaya çalışılmıştır.

¹¹⁹ Seyyid Şerif Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf: Mevâkıf Şerhi*, çev. Ömer Türker (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015), 1/678.

¹²⁰ Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri*, 319; Şehristânî, *el-Milel ve Nihal*, 112; Kerrâmîlerin görüşleri hususunda geniş bilgi için bk. Alimoğlu Sürmeli, *Ehl-i Sünnet'in Kerrâmiyye Eleştirisi*, 63-73.

4. Kerrâmîlerin Horasan Bölgesindeki Faaliyetleri

İslâm düşünce tarihinde önemli bir yere sahip olan Kerrâmîyye mezhebi, coğrafi yayılımı ve etki alanı bakımından dikkat çekici özellikler taşımaktadır. Kaynaklar, Kerrâmîyye mezhebinin genel olarak Horasan ve Mâverâünnehir olmak üzere iki ana bölgede ortaya çıktığını ve yayıldığını belirtmektedir. Bu iki bölge, tarihsel olarak İslâm dünyasının doğu kısmında, kültürel ve entelektüel açıdan zengin merkezler olarak bilinmektedir.

Mevcut araştırmalar ve tarihi kaynaklar incelendiğinde, bölgenin sosyo-kültürel yapısı, mevcut dinî ve entelektüel ortam, mezhebin kurucusu ve önemli temsilcilerinin bu bölgede yaşamış olması gibi nedenlerle Kerrâmîyye mezhebinin faaliyetlerinin ağırlıklı olarak Horasan bölgesinde yoğunlaştığı görülürken mezhebin Mâverâünnehir bölgesindeki varlığı ve etkisi konusunda ise kaynaklarda fazla bilgi bulunmamaktadır. Kerrâmîyye'nin bu bölgedeki faaliyetleri hakkındaki detaylı bilgi eksikliği, Mâverâünnehir bölgesindeki faaliyetleri ve bu iki bölge dışındaki muhtemel yayılım alanlarının araştırılması hususunda daha fazla araştırma yapmayı gerekli kılmaktadır.

Kerrâmîyye mezhebi, özellikle Hâricîlerin tekfirci yaklaşımlarına karşı Ebû Hanîfe'den tevarüs ettiği iman tanımlaması, "ircâ" fikri ve âhîret anlayışıyla Horasan ve Mâverâünnehir'de yaşayan Müslümanlara bir dönem ümit ışığı olmuştur.¹²¹ İslâm toplumunda önemli bir rol oynayan Kerrâmîler, günahları veya hataları nedeniyle tekfir edilerek İslâm dışı bırakılan, başkalarının keyfi yargılarına maruz kalan ve özellikle İslâm'a yeni giren Müslümanlara bir umut kaynağı olarak onlara kurtuluş yolu sunmuştur.¹²² Toplumun sosyo-psikolojik dinamiklerini isabetli bir şekilde analiz ederek, davetini bu kesimlere yönelten İbn Kerrâm'ın bu stratejik yaklaşımı, özellikle Horasan'ın kırsal bölgelerindeki nüfusun İslâmlaşmasında etkili olmuştur.¹²³

¹²¹ Hüseyin Doğan, *Horasan ve Maveraünnehir'de İlmî Bir İslâm Politikası: Kerrâmî Söylem ve Yansımaları* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015), 139.

¹²² Doğan, *Kerrâmî Söylem ve Yansımaları*, 140.

¹²³ Doğan, *Kerrâmî Söylem ve Yansımaları*, 140.

Kerrâmîler, inşa ettikleri hankâhlar vasıtasıyla özellikle Nîşâbur'da, düzenli ve örgütlü bir biçimde hızla büyümüş ve Kerrâmî itikad anlayışı gün geçtikçe yayılmıştır. Tarihsel süreç içerisinde, belirli coğrafi bölgelerde mezhebî hareketlerin hızlı bir şekilde yayılımı ve etki alanlarının genişlemesi, gerek siyasî otoriteler gerekse diğer mezhebî oluşumlar tarafından potansiyel bir tehdit unsuru olarak algılanmış; bu algı, söz konusu mezhebî dinamiklerin yükselişini sınırlandırmaya yönelik önlemlerin alınması gerekliliğini gündeme getirmiştir. Bu bağlamda Kerrâmîler bölgede yayılması ve etkilerini artırmaları, bir süre sonra bölgede faaliyeti bulunan diğer siyasî ve dinî oluşumların tepkisini çekmiştir. Kerrâmîler, zamanla ortaya çıkan hadiseler ve mevcut ortam itibarıyla bir taraftan Hanefîlerin diğer taraftan da Şâfiîlerin baskısına maruz kalmıştır¹²⁴

Kerrâmîler, amelî konularda Hanefî mezhebine bağlı olsalar da Mâtürîdî kaynaklardan Mâverâünnehir'deki Hanefî âlimlerin Kerrâmîyye'ye pek sıcak bakmadığı anlaşılmaktadır.¹²⁵ Ebü'l-Muîn en-Nesefî'nin, Mâtürîdîliğin ikinci kuşak âlimlerinden saydığı Ebû Bekir Muhammed b. el-Yemân es-Semerkindî (öl. 268/881) Kerrâmîyye'nin henüz ortaya çıktığı üçüncü asırda onlara karşı bir reddiye kaleme almıştır.¹²⁶ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî de Kerrâmîyye'nin Mürcie'ye yakın görüşlerinden biri olan "imanı yalnızca ikrardan ibaret sayma" anlayışını eleştirmiştir.¹²⁷

Mezheplerin teşekkülü ve kurumsallaşma süreçleri, zengin fikrî tartışmalar ve entelektüel münazaralarla şekillenmiştir. Bu dönemde, farklı itikadî ve fikhî meselelere dair görüş ayrılıkları, ilim meclislerinde derinlemesine ele alınmış, bazen de bu tartışmalar devlet erkânının huzurunda gerçekleştirilmiştir. Söz konusu münazaraların odak noktalarından birisi olan Allah'ın zâtı ve sıfatları konusunda özellikle Allah'a cisim atfedilip atfedilemeyeceği (tecsim) meselesi, erken dönem

¹²⁴ Doğan, "Muhammed B. Kerrâm ve Tasavvufî Düşüncesinin Temelleri", 2.

¹²⁵ Çağfer Karadaş, "Semerkand Hanefî Kelam Okulu Mâtürîdîlik", *Usûl: İslâm Araştırmaları* 6 (2006), 80.

¹²⁶ Ebü'l-Muîn Nesefî, *Tebsiratü'l-Edille*, thk. Claude Salame (Dımaşk: y.y., 1990), 1/357.

¹²⁷ Mâtürîdî, *Kitabü't-Tevhid*, 713.

Müslüman düşünürler arasında yoğun tartışmalara sebep olmuştur. Şâfiî âlimi Abdülkâhir el-Bağdâdî ile Kerrâmîye'nin seçkin âlimlerinden İbrâhim b. Muhâcir arasında hicrî 370 (m. 981) yılında bu mesele üzerine yaşanan tartışma da Sâ mânî valilerinden Ebü'l-Hasan Muhammed b. Sîmcûr'un (öl. 378/989) huzurunda gerçekleşmiştir. İki mezhep âlimi arasında Nîşâbur'da yapılan bu tartışmadan sonra Şâfiîlerle Kerrâmîler arasında yaşanan tartışmalar iki üç asır daha devam etmiştir.¹²⁸

Kerrâmîlerle diğer mezhep mensupları arasında yaşanan anlaşmazlıklar ve tartışmalar sadece münazaralarla sınırlı kalmamıştır. Bu fikir ayrılıkları zamanla daha ciddi boyutlara ulaşarak, dinî ve siyasî karmaşalara, çatışmalara ve hatta can kayıplarına neden olmuştur. Nitekim dönemin ünlü Eş'arî kelam alimlerinden biri olan İbn Fûrek (öl. 406/1015), Gazne'den Nîşâbur'a dönerken kendisine düşmanlık besleyen Kerrâmîler tarafından zehirlenmiştir.¹²⁹

Nîşâbur ve Beyhak'ta hicrî 488 (m. 1095) yılı civarında Kerrâmîye taraftarları ile Hanefî ve Şâfiîler arasında meydana gelen karışıklıkta Mahmeşâz neslinden olan Kerrâmî lideri öldürülmüştür. Daha sonra Kerrâmîler ait medreselerin de tahrip edilmesiyle onların Nîşâbur'daki güçleri sona ermiştir. Bu olaylardan sonra Kerrâmîler ancak Nîşâbur'un kırsal kesimlerinde faaliyetlerini sürdürmeye devam etmiştir.¹³⁰ Moğol istilasına kadar kurdukları hankâhlar vasıtasıyla eğitim faaliyetlerini sürdürmeyi başaran Kerrâmîler, yaşanan istilaların ardından kendi varlıkları sona ermiş ve eserleri ortadan kaybolmuştur.¹³¹

Kerrâmîler, yaşadıkları bölgede halkın Müslüman olmasına büyük katkı sağlamışlardır. Zimmîlerden ve Mecûsîlerden beş bin kadar erkek ve kadının Müslüman olmasını sağlayan İshak b. Mahmeşâz'ın taraftarları, özellikle göstermiş oldukları zühd ve tekvaları sayesinde diğer dinî cemaatlerden daha fazla hürmet ve muhabbete layık görülmüştür. Gazneli Hükümdarı Sebük Tegin, İshak b. Mahmeşâz ve

¹²⁸ Kutlu, "Kerrâmîye", 25/294.

¹²⁹ Aydın Usta, *İlk Müslüman Türk Devleti Sâ mânîler (874-1005)* (İstanbul: Selenge Yayınları, 2023), 94.

¹³⁰ Kutlu, "Kerrâmîye", 25/294.

¹³¹ Durguti, "Muhammed B. Kerrâm ve Taraftarlarına Ait Eserlerin Genel Bir Tahlili", 114.

cemaatine diğer cemaat ve liderlerine nazaran daha fazla hürmet göstermiştir. Aynı şekilde Mahmut b. Sebük Tegin de (Gazneli Mahmud) aynı hürmeti göstermiş ve bunları diğer cemaatlere tercih etmiştir.¹³² Kerrâmî liderler genellikle ibadete düşkünleri ve yaşadıkları zühd ve takva hayatlarıyla bilinmektedir. Yakubiyye kolunun kurucusu Ebû Ya'kûb'un da kendi zamanında Kerrâmîlerin şeyhi ve imamı olduğu, hakikat üzere olduğu, zâhid, âbid ve müctehidlerden olduğu ve imkanı olduğu halde dünya işleriyle alakasını terkettiği söylenmektedir.¹³³

Devlet yöneticileri, siyasî mülahazaları veya dinî eğilimleri doğrultusunda, zaman zaman belirli bir mezhebin görüşlerini benimseyerek söz konusu mezhebin gelişimine ve faaliyet alanının genişlemesine olanak sağlamışlardır. Kerrâmiyye mezhebi de tarihsel süreçte bu tür bir himayeden istifade etmiş olan mezheplerden biridir.

Tarih boyunca devlet yöneticileri, kendi siyasî çıkarları ve dinî yönelimleri doğrultusunda çeşitli mezheplere destek vermişlerdir. Bu destek sayesinde bazı mezhepler hem gelişme fırsatı bulmuş hem de etki alanlarını genişletebilmişlerdir. Kerrâmiyye mezhebi de böyle bir himayeden faydalanmış, dönemin yöneticilerinden gördüğü destekle önemli bir güç haline gelmiştir. Kerrâmîyye mezhebinin önemli bir kolu olan İshâkıyye'nin kurucusu İshak b. Mahmeşâz ve oğlu Ebû Bekir'in gayretleri meyvesini vermiş, mezhebin Gazneli hânedanı nezdindeki itibarı artmıştır. Gerek Sebük Tegin gerekse oğlu Sultan Mahmud'un himayesini kazanan Kerrâmîler, bu destek sayesinde bölgedeki Şâfiî-Eş'arî ve Şîî gruplar karşısında güçlü bir konuma yükselmişlerdir.¹³⁴

İshak b. Mahmeşâz, Nîşâbur'da doğup büyümüş, dinî eğitimini ve itikâdî fikirlerini Kerrâmî âlimlerden almıştır. İbn Kerrâm'ın fikirlerini sistemleştiren ve onu kendisine örnek alan İbn Mahmeşâz, tıpkı onun gibi ibadet hayatı ve zahidâne yaşantısıyla halkın sevgisini kazanmış takvâ sahibi biriydi. İbn Mahmeşâz, yaşadığı bölgede Müslümanları öylesine etkilemiş ki, onun zamanında Nîşâbur'daki Kerrâmîlerin sayısı yirmi bine

¹³² Yaltkaya, "Kerramiler", 4.

¹³³ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 1988, 5/44.

¹³⁴ Kutlu, "Kerrâmiyye", 25/294.

ulaşmıştır. Sultan üzerinde etkili olan İbn Mahmeşâz'ın oğlu Ebû Bekir, Sultanla birlikte bazı seferlere bile katılmıştır. Ancak Sultan Mahmud, bir şikayet üzerine Ebû Bekir'in tecsîm fikrini benimsediğini öğrendikten sonra hicrî 402 (m. 1012) yılında Kerrâmîlere verdiği desteğini çekmiştir. Kerrâmiyye bundan sonra eski gücünü kaybetse de Nîşâbur'da bir süre daha toplumsal dengenin önemli bir parçası olmayı sürdürmüştür.¹³⁵ Gazneli Mahmud'un meclisinde de Kerrâmiyye ve Eş'ariyye ekollerinin önde gelen âlimleri arasında çeşitli konularda birçok münazara düzenlenmiştir. Dönemin Kerrâmî âlimi ve aynı zamanda Heysemiyye'nin kurucusu Ebû Abdullah Muhammed b. Heysem ile Eş'ariyye'nin en önde gelem âlimlerinden İbn Fûrek ve Ebû İshak el-İsferâyînî arasında gerçekleşen tartışmalar bunun en canlı örnekleridir.¹³⁶

Kerrâmîler, iman konusunda ortaya koydukları fikirleriye İslâm'a girmeyi kolaylaştırmışlar ve gerek buldukları bölgede ve gerekse Hindistan gibi başka bölgelerde bulunan gayrimüslimlerden pek çok kişinin Müslüman olmasına vesile olmuşlardır. Bölgede etkin olan bazı radikal görüşlere karşı ciddi bir duruş sergileyen Kerrâmîler, özellikle Mu'tezile, Şîa ve İsmâîlîlik gibi akımların yanı sıra, hadis taraftarlarının aşırı yaklaşımlarına da karşı çıkmışlardır. Bu karşı duruşlarında dikkate değer olan, Ehl-i Sünnet ile beraber hareket ederek ortak bir cephede yer almış olmalarıdır.¹³⁷

Kerrâmiyye mezhebi mensupları, kendi itikadî fikirlerini ve düşünce sistemlerini yaymak ve topluma benimsetmek amacıyla, çeşitli şehirlerde hankâh olarak adlandırılan tasavvufî eğitim ve ibadet merkezleri kurmuşlardır.¹³⁸ Hankâhlar, İslâm dünyasında bir yandan tasavvuf geleneğinde tekke ve zaviyelerin gelişimine öncülük ederken diğer yandan farklı İslâmî ekollerin eğitim kurumlarına ilham kaynağı olmuştur. Özellikle Hanefî, Eş'arî ve Hanbelî mezheplerinin kurduğu medreseler, hankâhların yapılanmasından önemli ölçüde etkilenmiştir.¹³⁹

¹³⁵ Kutlu, "Kerrâmiyye", 25/294.

¹³⁶ Kutlu, "Kerrâmiyye", 25/294.

¹³⁷ Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri*, 319.

¹³⁸ Bk. Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, 179, 238; Keyani, *Hankahlar Tarihi*, 163.

¹³⁹ Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri*, 319.

Kerrâmiyye'nin ortaya çıktığı Horasan bölgesi, hem Abbâsîlerin hem de diğer İslâmî güçlerin merkezî öneme sahip olduğu, aynı zamanda dinî düşünce açısından çok çeşitli ve zengin entelektüel birikime sahip olan bir bölgedir. Kerrâmîler, bu coğrafyanın sunduğu imkânlar dahilinde gelişmiş ve bu bölgedeki zühd hareketleriyle paralel olarak etkilerini artırmışlardır.

Özellikle Hâricîlerin bölgedeki tekfirci yaklaşımlarına karşı daha kapsayıcı bir iman anlayışı sunan Kerrâmiyye mezhebi, hızlı bir şekilde yayılarak bölgenin İslâmlaşma sürecinde önemli bir etki yaratmıştır. Ancak Kerrâmiyye'nin bu hızlı yayılışı, diğer mezhep mensupları ve siyasi otoriteler tarafından zaman zaman tehdit olarak algılanmış, bu da çeşitli çatışmalara yol açmıştır. Özellikle Hanefîler ve Şâfiîler ile yaşanan fikrî ve bazen fiziksel çatışmalar, mezhebin zaman içinde gücünü kaybetmesine neden olmuştur.

Sonuç

Muhammed b. Kerrâm'ın fikirleri etrafında hicrî üçüncü asrın sonlarında Horasan ve Mâverâünnehir'de ortaya çıkan Kerrâmîler, itikadî ve fikhî görüşleri nedeniyle farklı isimlerle kimi çevrelerce bir mezhebin alt kolu, kimilerince de bağımsız bir mezhep olarak ele alınmıştır. Çok sayıda âlim yetiştiren ve geniş bir taraftar kitlesine kavuşan Kerrâmîler, başta Horasan ve Mâverâünnehir bölgeleri olmak üzere geniş bir coğrafyaya yayılmak suretiyle etkilerini güçlü bir şekilde hissettirmişlerdir.

Kerrâmiyye, özellikle iman tanımı, Allah'ın sıfatları ve nübüvvet anlayışı gibi konularda kendine özgü yaklaşımları nedeniyle dönemin diğer mezhep âlimleri tarafından sıklıkla eleştirilmiş olsa da İslâm düşüncesinin zenginleşmesine katkıda bulunmuştur. Kerrâmiyye'nin, imanı sadece dil ile ikrar olarak tanımlaması ve amelleri imandan ayrı tutması, özellikle yeni Müslüman olan topluluklar arasında İslâm'ın yayılmasını kolaylaştırmıştır.

Kerrâmiyye, bilhassa Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinde kurdukları hankâhlar vasıtasıyla hem eğitim faaliyetlerini sürdürmüş hem de zühd hayatını teşvik etmişlerdir. Bu kurumlar, daha sonraki dönemlerde ortaya çıkan tasavvufî tekke ve zaviyelere, ayrıca diğer

mezheplerin medreselerine örnek teşkil etmiştir. Bununla birlikte Kerrâmiyye'nin tarihsel süreçte yaşadığı zorluklar ve diğer mezheplerle yaşadığı çatışmalar, mezhebin zaman içinde etkisini yitirmesine neden olmuştur. Özellikle Gazneli Sultan Mahmud'un desteğini çekmesi ve Moğol istilası, mezhebin gerilemesinde önemli faktörler olmuştur.

Kerrâmiyye mezhebinin İslâm düşünce tarihindeki yerinin daha iyi kavranılabilmesi için daha fazla araştırmaya ihtiyaç duyulduğu anlaşılmaktadır. Özellikle mezhebin Mâverâünnehir bölgesindeki faaliyetleri ve bu bölgedeki diğer mezhepler ve kültürlerle etkileşimi hakkında daha fazla bilgiye ihtiyaç duyulmaktadır. Ayrıca Kerrâmiyye'nin tasavvuf düşüncesine etkileri ve sonraki dönem İslâm düşüncesine katkılarının da derinlemesine incelenmesi de önem arz etmektedir.

Kerrâmiyye mezhebi, İslâm düşünce tarihinde özgün fikirleriyle öne çıkan, bölgesel İslâmlaşma sürecinde önemli rol oynayan, ancak zaman içinde etkisini yitiren bir hareket olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu mezhebin daha iyi anlaşılması, erken dönem İslâm düşüncesinin çeşitliliğini ve dinamizmini kavramak açısından büyük önem taşımaktadır.

Kerrâmîler, her ne kadar zaman içinde etkinliğini yitirmiş ve Moğol istilasıyla birlikte tarih sahnesinden çekilmiş olsa da, İslâm'ın yayılmasına, eğitim kurumlarının gelişimine ve İslâm düşüncesinin zenginleşmesine önemli katkılar sağlamıştır. Netice itibariyle İslâm düşünce geleneğinin zengin çeşitliliğini ve canlılığını yansıtan tartışmaların bir örneği olarak Kerrâmiyye mezhebinin özel bir öneme sahip olduğunu söylemek mümkündür.

Kaynakça

Abdülcebâr, Kâdî. *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse Mu'tezile'nin Beş İlkesi*. çev. İlyas Çelebi. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.

Alimoğlu Sürmeli, Zeynep. *Ehl-i Sünnet'in Kerrâmiyye Eleştirisi*. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2018.

Alimoğlu Sürmeli, Zeynep. "Nisabur'da Etkili Olmuş Kerâmî Şahsiyetler". *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 6/3 (2017), 53-70.

- Alimoğlu Sürmeli, Zeynep. "Sünnî Makâlât Eserlerinde Kerrâmiyye'nin Tasnifi Meselesi". *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 12/2 (Güz 2019), 403-440. <https://doi.org/10.18403/emakalat.648163>
- Aydın, Salih. "Ebû Hanîfe'nın En Kapsamlı Yorumu: Kerrâmîye". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 19 (2012), 131-148.
- Bağdadî, Abdülkahir. *el-Fark Beyne'l-Fırak: Mezhepler Arasındaki Farklar*. çev. Ethem Ruhi Fıçlalı. Ankara: DİB Yayınları, 9. Basım, 2018.
- Bağdadî, Abdülkahir. *Usûlu'd-Dîn*. thk. Ahmed Şemsuddîn. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.
- Cürcânî, Seyyid Şerif. *Şerhu'l-Mevâkif: Mevâkif Şerhi*. çev. Ömer Türker. 3 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015.
- Doğan, Hüseyin. *Horasan ve Maverâünnehir'de Ilımlı Bir İslâm Politikası: Kerrâmî Söylem ve Yansımaları*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015.
- Doğan, Hüseyin. "Muhammed B. Kerrâm ve Tasavvufî Düşüncesinin Temelleri". *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/12 (Temmuz 2019), 1-24. <https://doi.org/10.17050/kafkasilahiyat.562438>
- Durguti, Abdylkader. *Kerrâmîler Horasan Hanefileri*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2023.
- Durguti, Abdylkader. "Muhammed B. Kerrâm ve Taraftarlarına Ait Eserlerin Genel Bir Tahlili". *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 12/1 (Haziran 2019), 112-146. <https://doi.org/10.18403/emakalat.562282>
- Ebû Temmâm. "Bâbü'ş-Şeytân". *Kitâbü'ş-Şecera*. nşr. W. Madelung - Paul E. Walker. Leiden: Brill, 1998.
- Ebu'l-Meâlî. *Mecelletü Külliyyeti'l-Âdâb*. çev. Yahya el-Haşşâb. Kahire: y.y., 1957.
- Edis, Mustafa Salih. *Kerrâmî Zühd Hareketi*. Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Edis, Mustafa Salih. "Kerrâmiyye'nin Kelâmî ve Fikhî Meselelere Yaklaşımı". *Journal of Analytic Divinity* 3/2 (2019), 1-23. <https://doi.org/10.46595/jad.631943>

- Eş'arî, Ebû'l-Hasen. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn İlk Dönem İslâm Mezhepleri*. çev. Ömer Aydın - Mehmet Dalkılıç. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasen. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn: İlk Dönem İslâm Mezhepleri*. çev. Mehmet Dalkılıç - Ömer Aydın. İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2005.
- Hakîm es-Semerkindî. *es-Sevâdü'l-Â'zam*. İstanbul: Yasin Yayınevi, 2013.
- Hakîm es-Semerkindî, Ebu'l-Kasım. *Kelime Anlamalı ve Açıklamalı es-Sevâdü'l-A'zam Tercümesi*. çev. Talha Alp. İstanbul: Yasin Yayınevi, 2007.
- İbn Asâkîr, Ebî'l-Kâsım Ali b. el-Hasen. *Târîhu Medînet-i Dımaşk*. thk. Ömer b. Gurame. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1997.
- İbn Dâî er-Râzî, Seyyid Murtezâ b. Dâî Hasenî. *Tabsîrâtu'l-Avâm fî Marifeti Mekâlâti'l-Enâm*. y.y.: İntişârâtı Esâtir, 1945.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Şihâuddîn Ahmed. *Lisânu'l-Mîzân*. thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde. Beyrut: Mektebetü'l-Matbûati'l-İslâmiyye, 2002.
- İbn Hazm. *el-Fasl fî'l-Milel ve'l-Ehva ve'n-Nihal*. çev. Halil İbrahim Bulut. 3 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017.
- İbn Teymiyye, Şeyhu'l-İslâm. *el-İman*. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 5. Basım, 1996.
- İbn Teymiyye, Şeyhu'l-İslâm Ahmed b. Abdü'l-Halim. *el-İmanü'l-evsat*. thk. Ebu Yahya Ebu Sin. Riyad: Daru Tayyibe, 1422.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân. *Telbîsü İblîs*. Beyrut: y.y., 1992.
- İsferâyînî, Ebû'l-Muzaffer. *et-Tebîr fî'd-dîn*. thk. Kemal Yusuf el-Hût. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1983.
- Karadaş, Çağfer. "Kerrâmiye ve İtikâdî". *Kelam Araştırmaları Dergisi [Kader]* 5/2 (2007), 41-62. <https://doi.org/10.18317/kader.21313>
- Karadaş, Çağfer. "Semerkand Hanefî Kelam Okulu Mâtürîdîlik". *Usûl: İslâm Araştırmaları* 6 (2006), 57-100.
- Keyani, Muhsin. *Hankahlar Tarihi*. çev. Süleyman Gökbulut - Ali Ertuğrul. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2013.

- Kutlu, Sönmez. "Kerrâmiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/294-296. Ankara: TDV Yayınları, 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kerramiyye>
- Kutlu, Sönmez. "Muhammed b. Kerrâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/546-547. Ankara: TDV Yayınları, 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/muhammed-b-kerram>
- Kutlu, Sönmez. *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri*. Ankara: Otto Yayınları, 2012.
- Kutlu, Sönmez. *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*. Ankara: TDV Yayınları, 4. Basım, 2018.
- Louis, Massignon. *Doğuş Devrinde İslam Tasavvufu*. çev. Mehmed Ali Ayni. İstanbul: Ataç Yayınları, 2006.
- Makdisî, Muhammed b. Ahmed b. Abdilhâdî. *Ahsenü't-Tekâsîm fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm*. Kahire: Mektebetü Medbûli, 1991.
- Makdisî, Mutahhir b. Tâhir. *Kitâbu'l-Bedve't-Tarih*. y.y.: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, t.y.
- Malamud, Margaret. "Ortaçağ Horasanında Sapkın bir Politika: Nişabur Kerrâmiyyesi". çev. Hüseyin Doğan. *Kelam Araştırmaları Dergisi* 13/1 (2015), 533-552.
- Malatî, Ebü'l-Hüseyin. *et-Tenbîh ve'r-Red 'alâ Ehli'l Ehvâ ve'l-Bida*. thk. M. Zahid el-Kevserî. Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye, 2007.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Kitabü't-Tevhid / Açıklamalı Tercüme*. çev. Bekir Topaloğlu. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 14. Basım, 2019.
- Nesefî, Ebü'l-Muîn. *Tebssiratü'l-Edille*. thk. Claude Salame. Dımaşk: y.y., 1990.
- Pezdevî, Ebü'l Yüsr Muhammed. *Ehl-i Sünnet Akâidi*. çev. Şerafettin Gölcük. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 6. Basım, 2017.
- Pezdevî, Ebü'l Yüsr Muhammed. *Usûlü'd-Dîn*. thk. H. Peter Lins. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye, 2003.
- Râzî, Fahreddin. *İ'tikâdâtü Firaki'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*. thk. Ali Sâmî en-Neşşâr. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1982.
- Seksekî, Abbâs b. Mansûr. *el-Burhân fî ma'rifeti akaidi ehli'l-edyân*. thk. Bessam Ali. Ürdün: Mektebetü'l-Menar, 2. Basım, 1997.

- Sem'ânî, Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî. *el-Ensâb*. thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî. Haydarâbâd, 1966.
- Sem'ânî, Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî. *el-Ensâb*. thk. Abdullah Ömer el-Bârûdî. 5 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Cenân, 1988.
- Subkî, Takiyyuddîn Ahmed. *Tabakâtu's-Şâfi'iyeti'l-Kübrâ*. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, ts.
- Şehristânî. *el-Milel ve'n-Nihal*. çev. Mustafa Öz. haz. Mehmet Dalkılıç. İstanbul: Litera Yayıncılık, 4. Basım, 2017.
- Teftâzânî, Sa'deddîn. *El-Makâsîd Kelâm İlminin Maksatları*. çev. İrfan Eyibil. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Topaloğlu, Bekir - Çelebi, İlyas. *Kelam Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İSAM Yayınları, 4. Basım, 2010.
- Tözlüyurt, Mehmet. "Ebü'l-Mu'în En-Nesefî'ye Göre Kerrâmîyye Ekolü ve Görüşleri". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 14/76 (2021), 813-824.
- Uludağ, Süleyman. "Hankah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/42-43. İstanbul: TDV Yayınları, 1997. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hankah>
- Usta, Aydın. *İlk Müslüman Türk Devleti Sâmânîler (874-1005)*. İstanbul: Selenge Yayınları, 2023.
- Ya'kûb Bin Abdüllatîf. *İslâm Mezhepleri ve Kelâmı*. haz. Halil İbrahim Bulut-Nurettin Gemici- Ramazan Tarik. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Yaltkaya, Mehmet Şerafeddin. "Kerramiler". *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası* 3/11 (1929), 1-15.
- Yemenî, Ebû Muhammed. *Akâidü's-Selâse ve Seb'in Fırka*. thk. Muhammed b. Abdillâh el-Ğâmidî. Medine: Mektebetü'l- Ulûm ve'l-Hikem, 2001.
- Zehebî, Muhammed b. Ahmed. *Mîzânü'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*. thk. Ali Muhammed Muavvez - Adil Ahmed Abdülmevcûd. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995.
- Zysow, Aron. "Two Unrecognized Karrami Texts". *Journal of The American Oriental Society*.